

Odgovor na „kritiku” Vasilija Krestića

MIRKO VALENTIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

Vasilije Krestić je u oštroj i optužujućoj formi napao moju knjigu, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881*, Zagreb 1981. On na svaki način nastoji uvjeriti čitaoca da sam »razočarao«. Razočarao sam, otkriva Krestić, dvojako. Najprije u cjelini, tj. i prema hrvatskom i prema srpskom narodu u Vojnoj krajini. Povijest jednog i drugog naroda u Krajini napisao sam, tvrdi moj kritičar, s istom onom namjerom s kojom su pisali brojni »stranci«, a kojima je — tvrdi Krestić — osnovni cilj bio »da umanje ulogu i značaj srpskog i hrvatskog življa a uvećaju onu koju su u Vojnoj krajini imali Nemci iz Austrije i Habzburzi«. Razočarao sam i u pojedinostima poglavito kada je riječ o srpskom narodu u Krajini. Da bi početni udarac bio što uvjerljiviji a diskvalifikacija trajna on promišljeno računa sa senzibilitetom našeg čovjeka, poglavito kada je riječ o problemima iz oblasti nacionalnih odnosa. Zato odmah na početku nastoji uvjeriti čitaoca da sam pišući o Srbima »nastupao onako kako su to činili neki stranački opredeljeni pisci i publicisti iz vremena do prvog svetskog rata, kada su, opterećeni hrvatskim državnim i istorijskim pravom, odbijali da priznaju da u Hrvatskoj ima Srba i srpske nacije, a kada su to priznavali, činili su retko i nevoljno, sa odioznošću i zlonamerno. Začuđuje [...] da danas tako može da se piše!« — pita moj kritičar čitalačku porotu.

Uvodeći čitaoca, upravo ovim riječima, u svoj neodgovorno sročeni tekst, Krestić će moja dugogodišnja istraživanja, zasnovana na sistematskoj obradi arhivske građe i uvažavanju dostignutih rezultata u nauci, savršenim mirom proglasiti »rabortom«, dodajući kako ja nisam imao »prevashodno naučne već i neke drugačije namere«. Javno izreći sumnju u nečiju tendenciju poglavito u oblasti znanosti uvijek je bio rizičan čin. No, to nije smetalo Krestiću da javno napiše kako je moja namjera bila: prikazati Vojnu krajinu kao oblast u kojoj Hrvati u svemu imaju neuporedivo veći značaj od Srba, te da sam — očito zbog pogrešnih polazišta a koja je do sada »otkrio« samo ovaj kritičar — srpsku komponentu u Krajini sveo na minimum. Iz ovako sročениh optužbi neupućeni čitalac mogao bi zaključiti da se u svojoj knjizi bavim pitanjem nacionalnih odnosa u Hrv.-slav. Vojnoj krajini. Međutim, ja se ni u jednom poglavlju, pa ni u jednom odjeljku, svoga teksta ne bavim pitanjem nacionalnih od-

* Urednički je odbor rad kategorizirao tako, iako ima značajke izvornoga znanstvenog članka.

nosa u Vojnoj krajini. Očekujući da će pojedinci na stranicama ove knjige tražiti prije svega nacionalne odnose, u predgovoru sam nastojao što konciznije utvrditi koja je svrha ove knjige. Tu sam nedvosmisleno rekao ovo: zadaća je ovog rada da razmotri posljednju dionicu te najdugotrajnije seljačko-vojničke institucije, koja je na ovom našem prostoru stoljećima stvarala poseban mali svijet. Analizirana je dugotrajna, veoma složena i iscrpljujuća borba hrvatskih političkih krugova za razvojačenje Vojne krajine. Zainteresirani čitalac lako će primijetiti da je ta borba uklopljena u širi okvir međunarodnih zbivanja i austro-ugarskih odnosa napose. Rad obuhvaća godine od potpune pobjede ideje o ukidanju Vojne krajine kao izrazito vojničke organizacije (1848—49) do konačnog sjedinjenja s Gradanskom Hrvatskom 1881. Težište je rada na razdoblju 1861—1881, kada je zapravo vođena najodlučnija borba za razvojačenje i sjedinjenje. S jednakim interesom analiziran je na drugoj strani odlučan otpor dvorskih i vojnih krugova u Beču razvojačenju i težnja da se Vojna krajina i dalje sačuva kao izrazito vojnička institucija na granici prema Turskom Carstvu. Zbog toga je učinjen veći napor da se otkriju i analiziraju otpori vojničkih centara prema stvaranju većih privrednih krugova i modernih institucija u Krajini, koje bi mogle postati sposobne da tu jedinstvenu vojničku enklavu u Evropi jače razaraju. Tako postavljeni zadaci — upozoravao sam čitaoca — zahtijevali su da se veća pažnja pokloni ekonomsko-društvenoj strukturi stanovništva u Krajini i pitanjima njezina ekonomskog i socijalnog razvoja.

Uložen je poseban napor da se pozornost čitaoca skrene i na suprotne interese Austrije, Ugarske i Hrvatske za Vojnu krajinu. Bitna sastavnica hrvatsko-austrijskih napetosti od 1849. izvirala je prije svega iz odlučnih zahtjeva hrvatskih političkih krugova da se konačno pristupi planu integracije krajiške uprave s upravom zemaljske vlade Civilne Hrvatske. Na dinamiku sjedinjenja djeluje i hrvatsko-ugarski sukob. Njega od razvojačenja 1871—1873. do sjedinjenja 1881. karakterizira opasan zahtjev peštanskih političkih i privrednih krugova da Hrvatska, prije sjedinjenja, preda Mađarima ove institucije i prava: upravu nad krajiškim šumama, golemi investicijski kapital koji je nastao prodajom krajiških šuma, potpuni utjecaj nad željeznicama u Krajini a zatim je uslijedio i zahtjev da Hrvatska pristane na nova ograničenja svog političkog utjecaja u okviru dualističke Monarhije. Prema tome svrha je ovoga rada — zaključio sam u predgovoru — da svojom sadržajnom koncepcijom i kompozicijom pruži čitaocu što zaokruženiju sliku integracijskih procesa koji su imali ovaj cilj: ukidanje stoljetne vojničke komande nad velikim dijelom hrvatskog i srpskog naroda i stoljetne diobe hrvatskog teritorija na vojnički i civilni. Na kraju ovog predgovora dodao sam još dva upozorenja: termin teritorijalna integracija koji ovdje upotrebljavam ima isključivo značenje ujedinjenja hrvatskih zemalja i uprave, poglavito Vojne krajine s Gradanskom Hrvatskom. Na nekoliko mjesta upotrijebljen je i termin nacionalna integracija, ali ne kao uobičajen termin za oblikovanje nacije, već samo kao naglašenije isticanje uloge teritorijalne integracije u povijesnom razvoju hrvatskog naroda.

Dakle, sebi sam postavio one zadatke koji su metodološki izvirali iz razine dosadašnjih istraživačkih spoznaja o razvoju krajiške institucije na hrvat-

skom državnom prostoru. Te sam zadatke ograničio na vrijeme 1849—1881, vežući ih, prije svega, uz dva osnovna problema hrvatskog i srpskog naroda u Krajini: borba za razvojačenje stoljetne austrijske vojne kasarne na hrvatskom teritoriju te borba hrvatskih političkih krugova za sjedinjenje s Građanskom Hrvatskom. Spomenutim problemima krajiške povijesti 1849—1881 (razvojačenje i sjedinjenje) pristupio sam i kao prema osnovnim pitanjima hrvatske politike. Nacionalni odnosi u Vojnoj krajini nisu bili osnovni problem krajiške povijesti ni hrvatske politike. Oni nisu, odlučno, utjecali na dinamiku razvojačenja i sjedinjenja. Zbog toga su moja istraživanja bila usredotočena uglavnom na suprotne (antagonističke) ekonomsko-političke interese i akcije triju osnovnih faktora u borbi za Krajinu: bečki generali i dvor, predstavnici hrvatskog građanstva (zapravo Narodne stranke) te predstavnici ugarske vlade. Riječ je, svakako, o golemoj i veoma složenoj problematici pa je razumljivo da su mnoga pitanja ostala otvorena, a jedno od njih je i pitanje srpskog stanovništva i geneze njegove nacionalne svijesti. Kako je moj kritičar u svom kritičkom osvrtu pokazao i veliku »zabrinutost« za moje istraživačke planove koristim se ovom prilikom da ga obavijestim o svom istraživačkom projektu »Kretanje društvenih struktura u Vojnoj krajini u tijeku XIX stoljeća«. Vjerujem da ćemo tek poslije ovih istraživanja moći s više čvrstih uporišta u strukturi krajiškog društva pristupiti genezi srpske nacije te veoma slojevitoj analizi nacionalnih odnosa u Vojnoj krajini i tako osloboditi pojmove »hrvatski« i »srpski« narod u Krajini od Krestičeve metafizike. Da je Krestić pokazao bar minimum dobre volje da pošteno pročita moju knjigu ili da je bar dokraja pročitao uvodnu bilješku o istraživačkom zadatku, vjerujem da se ne bi iščuđavao kako je u mojoj knjizi, eto, »ispalo« da je historija Krajine u razdoblju od sloma revolucije do njezinog ujedinjenja s Hrvatskom, samo hrvatski i iznad svega hrvatski problem. Neka mi uvaženi kritičar dopusti da i danas smatram da je krajiško pitanje (razvojačenje i sjedinjenje) bilo osnovni problem hrvatske politike od revolucije 1848—49. do sjedinjenja 1881. I zaista u raspravi koja nije oslobođena predrasuda može svašta »ispasti«. Zbog toga samo riječ dvije o »metodologiji« Krestičeve diskusije. Nastojeći da čitaoca što više uvjeri kako se jedino on kao veliki historičar bori za istinu, Krestić se služi posebnim postupkom. Iz konteksta jedne cjeline on nastoji otrgnuti misao i pri tom izvrće moje zaključke tako da od njih više ne ostaje ništa, a zatim raspravlja o problemu, koji je sam izmislio. Drugo bitno obilježje njegove diskusije političke su optužbe, podmetanja i zlobne aluzije.

U odgovoru na trganja, izvrtanja i krivotvorenja u ovoj ideološki obojenoj kritici držat ću se onog redosljeda koji je postavio sam kritičar u »sudenju« mojoj knjizi. Govoreći o pojedinostima Krestić se najprije »zakvačio« o statističke podatke, tvrdeći da njima »operišem«, tj. ratujem i tako »zbunjujem čitaoce«. Opsjednut idejom o potrebi da »brani« srpski narod u Krajini, koji, navodno, iskazujem u znatno manjem broju, on u mojoj statističkoj interpretaciji krajiškog popisa iz 1857, na sebi svojstven način, nalazi »protusrpsku tendenciju«. Što mi to zamjera Krestić? Prvo, ljuti se zašto uzimam popis iz 1857. kad sam u popisu iz 1869. godine mogao naći u Krajini veći broj Srba, jer je tada — prema njegovim

otkrićima — i petrovaradinska pukovnija bila u Hrv.-slav. krajini?! On čak na decimale zna da je 1869. bilo u Hrv.-slav. krajini 48,30% Srba! Drugo, pokazuje potpuno neznanje krajiške problematike. Jedino iz bolećive osjetljivosti i neznanja toga historičara mogla je poteći ova zlobna tvrdnja: Valentić namjerno »prećutkuje«, da je petrovaradinska pukovnija u vrijeme popisa 1869. bila u sastavu Hrv.-slavonske Vojne krajine. Historičar XIX st. morao bi bar toliko znati da je petrovaradinska pukovnija sve do poznatih odluka od 8. VI 1871, koje su imale za cilj da prokrče put razvojačenju čitave Krajine, bila u sastavu Banatsko-srpske Vojne krajine. To znači da je upravno i komandno pripadala pod Generalkomandu u Temišvaru.

Kada je već riječ o petrovaradinskoj pukovnici i pitanju njene upravne i komandne pripadnosti dužan sam zbog olakog Krestičevog poigravanja sa strukom i čitaocima iznijeti pravo stanje stvari. Završnica rasprave o pripadnosti petrovaradinske pukovnije započinje tek 1867, tj. u vrijeme kada vrhovni peštanski i bečki politički krugovi Austro-ugarskom nagodbom dogovaraju konačnu podjelu Monarhije. Potaknut raspravom o teritorijalnoj podjeli velikog carstva na austrijski i ugarski dio, a u trenutku kada vrhovni vojni krugovi još uvijek vjeruju da će Hrv.-slav. Vojna krajina i dalje ostati pod isključivom upravom Ministarstva rata kao posebna teritorijalna cjelina, vladar je u posebnom pismu zatražio od ministra rata njegovo mišljenje o mogućnosti pripojenja petrovaradinske pukovnije Generalkomandi u Zagrebu. Prema odgovoru ministra rata vraćanje petrovaradinske pukovnije s njenim komunitetima: Zemun, Petrovaradin i Karlovci u okvir Slavonske krajine bilo bi veoma štetno za strategiju austrijske armije na granici s Turskim Carstvom, zato što je Generalkomanda u Zagrebu već ionako prevelika. Proširenje Slavonske krajine na petrovaradinsku pukovnicu razvuklo bi pravo komandirajućeg generala u Zagrebu od Dunava do granice s Dalmacijom na moru i povećalo troškove upravnog i komandnog osoblja. S druge strane i Vinkovačka brigada postala bi, s četiri komuniteta i tri pukovnije¹, zaista prevelika, dok bi se temišvarski generalat znatno smanjio. U elaboratu Ministarstva rata dvije ocjene zaslužuju posebnu pozornost. Prema jednoj, namjeravano pripajanje petrovaradinske pukovnije Generalkomandi u Zagrebu ozbiljno će potresti jedinstvo Vojne krajine jer petrovaradinska pukovnija, »koja po naravi pripada Slavoniji«, najbolje povezuje dvije Krajine: Banatsko-srpsku i Hrv.-slavonsku. Iako ministar rata priznaje vladaru da bi predloženo rješenje bilo »kao neka koncesija Hrvatskoj« te da bi ta koncesija u hrvatskim krugovima bila prihvaćena s velikim veseljem, ipak se izjasnio protiv vraćanja petrovaradinske pukovnije Hrvatskoj. Iduće godine (1868) učinjen je još jedan korak u pravcu rješenja pitanja pripadnosti petrovaradinske pukovnije. Naime, Ugarski i Hrvatski sabor je, primajući Hrvatsko-ugarsku nagodbu, načelno prihvatio pripadnost teritorija petrovaradinske pukovnije Hrvatskoj. Provedba ove načelne odluke bila je moguća tek 1871. kada je, u osnovnim linijama, završeno austro-mađarsko otimanje za Vojnu krajinu. Na sjednici

¹ Brod, Petrovaradin, Karlovci i Zemun te pukovnije: gradiška, brodska i petrovaradinska.

Zajedničkog ministarskog savjeta Austro-Ugarske, koji gotovo pet mjeseci raspravlja o ukidanju cijele Krajine, tj. Hrv.-slavonske i Banatsko-srpske (26. I, 17, 19. i 21. III te 6, 12. i 13. V), zaključeno je konačno da se petrovaradinska pukovnija već u prijelaznom razdoblju (vrijeme razvojačenja) vrati Hrv.-slav. krajini i Generalkomandi u Zagrebu, jer će ta pukovnija, ionako, poslije razvojačenja doći pod bansku vladu i biti pripojena Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Podatke o petrovaradinskoj pukovnici zainteresiran čitalac može naći na stranicama moje knjige (151, 152, 220—224). No njih Krestić namjerno prešućuje. Čini to očito zbog toga da bi mi mogao »dokazati« još dva grijeha: 1. nastojim, bar »na papiru«, umanjiti broj Srba u Hrv.-slav. krajini 1857. i 1869. godine; 2. da sam »hteo ili ne hteo, morao napisati da je i u Petrovaradinskoj regimenti pravoslavno stanovništvo imalo znatniju većinu od hrvatskog«, ali da bi to izbjegao zlobno prešućujem nacionalni sastav krajiškog pučanstva u petrovaradinskoj pukovnici. Dakako, sve to nije točno. Na str. 45. u tabeli 3 (Stanovništvo Hrv.-slav. krajine prema pojedinim pukovnijama i komunitetima 1857) donosim osnovne demografske podatke i za petrovaradinsku pukovnicu. I to ove: ukupan broj stanovnika (92.525), kuća (10.302), katolika (17.786), grkokatolika (4), i pravoslavnih (66.451). Sve ove podatke izradio sam i za vojne komunitete petrovaradinske pukovnije: Petrovaradin, Karlovci i Zemun. Podaci u nacionalnom pogledu nisu tako precizni jer se još uvijek izvode iz statistike po vjeroispovijesti. Drugih izvornih podataka za Vojnu krajinu nemamo. No ovdje je za našu raspravu bitno drugo pitanje: zar je moguće da Krestić, koji je toliko toga našao u mojoj knjizi, nije zamijetio spomenutu tabelu? Pretpostavimo dobronamjernosti radi da je previdio jednu stranicu i jednu za svakog historičara uvijek zanimljivu tabelu. Ali, zato je mogao bar na str. 40. uočiti tabelu br. 6 (Rasprostranjenost nepoljoprivrednog stanovništva u Hrv.-slav. krajini). Tu je obrađena i struktura nepoljoprivrednog stanovništva u petrovaradinskoj pukovnici. Riječ je o ovim profesionalnim grupama: svećenici (136), pisci i umjetnici (93), obrtnici i tvorničari (1315) i trgovci (475). Ocjenjujući obrtničku i trgovačku poduzetnost u spomenutoj pukovnici, a prema popisu iz 1857, zaključio sam da petrovaradinska pukovnija ima veći broj trgovaca od ukupnog broja trgovaca u svih 10 pukovnja Hrv.-slav. krajine, tj. 475 : 426. I na kraju moje pitanje Krestiću: možete li i dalje tvrditi kako nisam napisao da u petrovaradinskoj pukovnici srpsko stanovništvo ima »znatniju većinu od hrvatskog« (66.451 : 17.786) i ne samo to, s dvije tabele izradio sam socijalnu i nacionalnu strukturu te pukovnije. Netočna je i tvrdnja da »prećutkujem« popis iz 1869. Na str. 48—50, analizirajući strukturu nepoljoprivrednog stanovništva, donosim više podataka npr. za neke socijalne grupe (literati i svećenici) a u vremenskoj seriji 1857—1869. Kako je ovdje riječ o seriji od samo 12 godina razumljivo je da spomenutim pojavama nisam mogao dati veće značenje. Naime, moja je osnovna namjera bila utvrditi *socijalnu strukturu* Krajine na početku razdoblja koje obrađujem, tj. 50-ih godina XIX stoljeća. Socijalnoj strukturi posvetio sam posebnu pozornost. S njom se bavim i o njoj sam donio više sudova. O tome Vasilije Krestić mudro šuti. S *nacionalnom strukturom* nisam se podrobnije bavio jer se, kako sam to

u uvodu svog odgovora objasnio, ne bavim nacionalnim odnosima u Krajini. No, to nije bilo dovoljno mom kritičaru. On poznaje samo jedan odnos prema povijesnim problemima Vojne krajine, a taj je *nacionalni*. Pa kad bismo prihvatili taj, svakako ne baš marksistički, pristup morali bismo progovoriti o broju Hrvata i Srba u Krajini bez natege i s više osjećaja za novi senzibilitet našeg čovjeka kojem nije svejedno kad mu historičar nacionalne povijesti prodaje rog za svijeću.

Radeći svoju disertaciju nisam želio cjepidlačiti i prelazio sam mirno preko nekih očitih faktografskih pogrešaka i pogrešnih interpretacija u Krestićevim ranijim radovima. Reagirao sam samo na one koji su u najtješnjoj vezi s pitanjem razvojačenja i sjedinjenja. Jedna od tih, zaista dobronamjerno, prešućenih pogrešaka je pitanje brojnosti srpskog naroda u Hrv.-slav. krajini. Još 1969. moj je kritičar u svojoj disertaciji, Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, učinio prvi falsifikat i nategu tvrdeći na str. 13. ovo: »u Vojnoj granici osim Hrvata bilo je 45% Srba«, tj. 304.117. Taj podatak on nekritički prenosi 1970. u svoj rad, *Metel Ožegović o teritorijalnom jedinstvu i politici Hrvatske (1860—1868)*.² Pet godina kasnije objavljuje poseban rad o Srbima u Hrvatskoj od 1850. do 1868. i tu je napisao ovo: »prema popisu iz 1857. u Granici je bilo ukupno 657.817 stanovnika, od kojih 45% Srba«. ³ Potpuno isti tekst prenosi 1981. u *Istoriju srpskog naroda*.⁴ Te je godine tiskana i moja knjiga u kojoj prema građi bečke Centralne statističke komisije i krajiške arhivske građe analiziram toliko puta spomenuti popis. Za razliku od mog kritičara utvrđujem da je u Hrv.-slav. krajini bilo 40,34% Srba (272.254). U nauci postoji pravilo koje obvezuje istraživača da prihvati novu spoznaju. Tako se vrši znanstvena revalorizacija dotadašnjeg spoznajnog fonda. I što je učinio moj kritičar dvije godine kasnije? Optužuje me (1983), evo u ovoj polemici, da na stranicama svoje knjige iz 1981. »operišem«, što će reći ratujem, sa statističkim podacima iz 1857. Vjerujem da ova kratka kronologija 1969—1981. rječito govori o tome tko to ovdje »operiše«.

Vasilije Krestić grubo je zloupotrijebio pravo kritike za javnost objavljenog teksta da bi, lijepeći etikete, doveo u pitanje moje znanje i optužio me da progonim srpsko pismo i nacionalno ime. Atacima na svijest čitaoca nastoji ga uvjeriti: 1. da pravoslavne u Krajini ne nazivam »njihovim nacionalnim imenom«; 2. da pravoslavnu crkvu također ne nazivam pravim imenom, a to će reći Srpska pravoslavna crkva, već jednostavno pravoslavna. Da bi me što više diskvalificirao on se, ponesen posebnim motivima, ko bajagi, prisjeća frankovaca pa tvrdi kako je i Frankova Čista stranka prava, u svojim glasilima, saborskim i drugim javnim istupima, nazivala »Srpsku pravoslavnu crkvu« samo »pravoslavna«. Njemu je ova usporedba trebala prije svega zbog toga da bi me, ne trepnuvši okom, usporedio s J. Frankom! I što sada odgovoriti mom »kritičaru«? Uz novosadsku *Zastavu* s kojom se najviše služi valja uzeti u obzir i tisak zagrebačke provenijencije. Tu će, npr., u dijelu pra-

² Usp. *Zbornik filozofskog fakulteta* XI—1, Beograd 1970, 627.

³ Usp. *Jugoslovenski istorijski časopis* 3—4, Beograd 1975, 33—48 (dalje JIČ).

⁴ Usp. *Istorija srpskog naroda* V—2, Beograd 1981, 136.

vaškog novinstva pronaći kako je Čista stranka prava, uistinu, nazivala i pisala crkvenu instituciju srpskog naroda u Hrvatskoj. Moj kritičar daje mi, zbog navodnog neznanja o tome kako treba pisati crkvenu instituciju Srba u Hrvatskoj, te zbog navodno namjernog izbjegavanja da pravoslavne nazivam njihovim nacionalnim imenom, neprolaznu ocjenu u nauci. Bit će ipak najbolje da na ovom mjestu mirno i bez uvrede pokažemo čitalačkoj poroti kako sam Krestić naziva i piše crkvenu instituciju Srba u Hrvatskoj pa neka ona odluči čije to pisanje, odnosno galama o Srbima u Krajini, »duboko zadire u životna pitanja hrvatske i srpske prošlosti«, te čija to znanstvena rabota može »ostaviti duboke negativne tragove i u sadašnjosti«? Ne baš davne godine (1975) Krestić je pišući o razvoju nacionalne svijesti Srba u Hrvatskoj napisao upravo ovo: »ona se razvijala i negovala [...] pod uticajem pravoslavnog sveštenstva, crkve i pravoslavne vere (kurz. M. V.), koja je na tlu Hrvatske gotovo redovno izjednačavana sa srpskom nacijom«. ⁵ Način kako je ovdje postupio sam Krestić pokazuje svakom objektivnom historičaru da se i njemu činilo suvišno i nepotrebno da osim naziva kao što su: pravoslavna crkva, pravoslavno svećenstvo i pravoslavna vjera dodaje još i nacionalno ime, tj. Srpska pravoslavna crkva i tako dalje. Ipak, ostaje čvrsta nada da će mi moj kritičar, poslije ovog objašnjenja, dopustiti da i dalje, bar jednako tako kao i on, nazivam i pišem crkvenu instituciju srpskog naroda u Hrvatskoj samo pravoslavnom. Cijeneći strpljivost našeg čitaoca valja dopuniti Krestića i reći da je u jednom trenutku povijesnog razvoja srpskog naroda u Ugarskoj i njegove crkve postalo pitanje crkvenog naziva veoma složeno. Riječ je zapravo o trenutku zamršenih odnosa između Srba i Rumunja na crkvenom polju, poglavito poslije izdvajanja rumunjske pravoslavne crkve iz nadležnosti Karlovačke mitropolije. U sjeni srpsko-rumunjskih razmirica počinje veće zaoštavanje pitanja kako ubuduće nazvati i pisati crkvenu instituciju Srba u Ugarskoj. Zakon o narodnostima Ugarske i odredbe crkveno-školske autonomije 1868. govorio je o Srbima u Ugarskoj kao pripadnicima »grčko-istočne crkve«. Vojvodansko srpsko građanstvo i srpski zastupnici uporno ponavljaju u saborima mađarskim političkim vrhovima: mi nismo Grci nego smo Srbi »iako smo od Grka primili Hristovo evanđelje«. Zastijevaju da se njihova crkva zove i piše onako kako su je oni sami nazivali: »pravoslavno-srpskom' ili 'srpsko-pravoslavnom', a s obzirom na Rumune i druge vernike iste crkve 'istočno-pravoslavnom'«. ⁶ Na drugoj strani, tj. u Hrvatskoj, osobito u zakonima Sabora, dobila je crkvena institucija srpskog naroda ovaj naziv: »Crkva grčko-izstočna«, dakako, srpskoga naroda i u »samostalnoj mitropoliji« srpskoj. ⁷

U svakoj kritici potrebna je maksimalna javna odgovornost za falsifikate i mistifikacije. No mom kritičaru nije stalo do tih osnovnih načela. On olako zaobilazi istinu. Čini to i u onom dijelu svog »kritičkog« osvrtu kada zavodljivo tvrdi da bi se »gotovo bez preterivanja« moglo nabro-

⁵ Srbi u Hrvatskoj 1850—1868, JIČ 3—4, Beograd 1975, 35.

⁶ Više o tome usp. Istorija srpskog naroda V—2, Beograd 1981, 162.

⁷ Usp. Zakon o uređenju posalah crkve grčko-izstočne i o uporabi ćirilice i u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Sbornik zakonah i naredbi valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 1887.

jati »na prstima dweju šaka« koliko puta ja u svojoj knjizi spominjem srpsko ime. Kad već želi brojati »šakama« zašto nije izračunao koliko puta po dvije šake?! U njega se svaki čas smjenjuje zaboravljivost s izvrtanjem činjenica. Tako na jednom drugom mjestu istog teksta tvrdi i ovo: Valentić u cijeloj knjizi spominje Srbe samo jednom u predgovoru i još dva puta na str. 174. i 334?!

Njegova su zaboravljivost i javni falsifikat još veći u onom dijelu njegove kritike gdje govori o ćirilici. Tu Krestić između ostalog tvrdi: Valentić je iz svoje knjige sasvim prognao ćirilicu. Pa zar i to? Kako sam to učinio? Evo šta kaže Krestić: »Valentić naslove dela koji su štampani tim pismom i nazive srpskih novina, koje citira u napomenama, štampa latinicom.« Time se on — zaključuje Krestić — pridružio onima kojima je stalo do toga da prognaju ćirilicu i iz onog njenog utočišta u Hrvatskoj u kojem je doskora egzistirala. Neke tendencije ovog historičara zaista nadrastaju problem profesionalne stručnosti i temelje se na idejnim opredjeljenjima. Najvjerojatnije zbog toga i nastoji da vješto manipulira sa čitaocem, pa mu s dozom optimizma sugerira ovako iznijansirani zaključak: postoje historičari koji u bilješkama svojih radova štampaju naslove onim pismom kojim su napisani. Za sada znamo samo to da u krugu tih historičara nema Valentića, ali je zato svaki čitalac uvjeren da je Krestić sigurno u tom krugu, jer kako bi on »progonio« ćirilicu. Na žalost, moram razočarati sve, pa donekle i samog sebe. Ono što meni i drugima u Hrvatskoj spočitava ovaj historičar i zbog čega me dokraja neljudski optužuje kao progonitelja, čini također i on. Tako, npr., naslove srpskih novina *Srbski dnevnik* i *Zastava* koji su pisani ćirilicom piše sam Krestić, ne jednom, latinicom. To je najbolje vidljivo u njegovom radu: *Srbi u Hrvatskoj od 1850—1868. godine*.⁸ Ostavimo Krestiću da nam sam kaže zašto jedno priča a drugo radi. Samo iz praktičnih i finansijskih razloga časopisi na latiničkom području naših zemalja ne prakticiraju ispisivanje ćirilskih naslova u bilješkama. Kada je riječ o praksi, možemo se još jednom pozvati na Krestića. On čak u ovoj polemici ispisuje latinicom naslove novina koji su u originalu pisani ćirilicom.⁹ Postaviti danas u prvi plan nacionalnih odnosa pitanje: latinica ili ćirilica, svakako je veliki povratak unatrag jer se u tim okvirima razmišljalo prije sto i više godina. Tako su, npr., poznate srpske novine *Srbobran* ocijenile da je upravo ćirilica »kobno pitanje« između Srba s jedne te Hrvata i Slovenaca s druge strane. Hrvatima i Slovencima poručuje zagrebački *Srbobran* 1892. godine ovo: »ako vam je zbilja stalo do prave slavenske uzajamnosti i do svoje budućnosti prihvatite ćirilicu«.¹⁰ Nedopustivo zanemariвши osnovnu temu moje knjige (bitka za razvojačenje i sjedinjenje), Krestić budno prati stranice na kojima se pojavljuje riječ Srbin ili srpski. Zbog u osnovi točne ocjene Faustina Suppea¹¹ o uzrocima

⁸ Usp. JIC 3—4, Beograd 1975, 39—40 i dalje.

⁹ Usp. u prvoj polovici njegovog teksta, *Pozornik Vojvodstva Srbije*.

¹⁰ *Srbobran*, 1892, br. 50, 27. lipnja.

¹¹ Riječaniin Faustin Suppe zauzimao je u javnom i političkom životu Hrvatske u tijeku druge polovice XIX stoljeća ugledno mjesto. Bio je: član Banske konferencije Hrvatske 1860/61, zastupnik u Saboru 1861 (kotar Delnice i 1865—67, za grad Bakar), suradnik *Pozora*, pretplatnik *Domobrana* i *Gospodarskog lista*, član Banske

neuspjeha bečke konferencije 1849, a koja je imala zadaću da pronađe izlaz iz krize u odnosima između hrvatskih i srpskih vojvodanskih političkih krugova, ponovo podmeće da sam »svu krivicu« za neuspjeh združenja Vojvodine i Hrvatske pripisao srpskim predstavnicima i patrijarhu Rajačiću. On ne prihvaća moju opreznost koju sam izrekao u vezi s iskazom jednog sudionika o zbivanjima 1849, ne prihvaća ni sugestiju o potrebi da se ta značajna dionica u odnosima između vojvodanskih Srba i Hrvata temeljitije istraži. Moj kritičar ima i nadnaravnu moć. On točno zna što sam mislio. Moj je cilj — zaključuje Krestić — »da osudim Srbe«. U prvom dijelu njegove kritike bio sam optužen da »progonim« a od sada ću i »suditi«. Kako ja ne znam ili možda ne želim reći »u čemu je bila suština spora između Hrvata i Srba« čini to on. Sve nas poučava kao da o tome ne postoje radovi J. Šidaka i S. Gavrilovića. U najnovije vrijeme pisao je o tim problemima i P. Korunić, donoseći nove dragocjene podatke. Moglo bi se povjerovati da Krestić ne vjeruje ni radovima tih autora, jer tvrdi kako poznaje »tu materiju [...] na temelju proučavanja ondašnjih i hrvatskih i srpskih listova«. Ne videći složenost odnosa u Monarhiji kao zajedničkom političkom okviru za Hrvatsku i Vojvodinu, te prelazeći šutnjom preko različitih političkih koncepcija o rješenju pitanja Južnih Slavena u Monarhiji, pojednostavnjuje problem do razine nedopuštenog. Za njega kao da ne postoji utjecaj vanjskih faktora i ideoloških koncepcija na povijesne procese. Bitno je da nam otkrije kako je »ključno pitanje« hrvatsko-srpskih odnosa 1848—49. bilo: 1. pitanje »priпадности Srema«; 2. »treba li Vojvodina da bude samostalna državopravna jedinica ili da postane deo Hrvatske«; 3. »može li hrvatski ban u isto vreme da bude i srpski vojvoda«. Srijem je — zaključuje Krestić — u drugoj polovici 1849. postao kamen spoticanja između Srba i Hrvata. I u drugim svojim radovima smatra on da je pitanje Srijema i različit odnos prema istočnom pitanju osnovni uzrok hrvatsko-srpskog sukoba u drugoj polovici XIX stoljeća.

Prema istraživanjima P. Korunića, u Hrvatskoj postoje stanovite ideološke razlike u mišljenju o sjedinjenju Južnih Slavena. Većina hrvatskih narodnjaka, okupljena oko *Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitung* stajala je do kraja 1849. na političkim načelima austroslavizma i zastupala misao o federativnom uređenju Monarhije i političkom sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i Srba u jednu od federalnih jedinica. Manji dio hrvatskih narodnjaka, okupljen oko Gajevih *Narodnih novina*, zagovarao je postepeno kulturno zблиžavanje s ostalim Južnim Slavenima u okviru južnoslavenske nacionalne ideje.¹² Budući da su na drugoj strani vojvodanski Srbi istakli zahtjev za političkim savezom s Hrvatskom, videći u njemu osnovni uvjet za opstanak buduće Vojvodine, donose hrvatski narodnjaci na Saboru 1848. odluku da se Srijem »na temelju narodnom,

konferencije o željezničkom pitanju 1862, pretplatnik *Književnika* i *Dragoljuba*, jedan od utemeljitelja Društva za povjestnicu jugoslavensku i Sveučilišta u Zagrebu te član Narodne stranke. Više o F. Suppeu usp. *Agneza Szabo*, Društvena struktura središnjih (političkih, privrednih i kulturnih) institucija u Zagrebu 1860—1873, Disertacija, Zagreb 1983.

¹² Više o tome usp. *Petar Korunić*, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848—1849. godine, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 14, Zagreb 1981.

a ne historičnom« odstupi Srbima kao sastavni dio nove Vojvodine Srpske. Zahtjev vojvodanskih Srba 1848. za političkim savezom s Hrvatskom podržala je — prema istraživanjima J. Šidaka — i vlada Kneževine Srbije. Savez s vojvodanskim Srbima postao je, zaključuje J. Šidak, jedna od poluga njihove daljnje politike, a pripadnost Srijema Vojvodini imala je taj savez učiniti što čvršćim.¹³

Unatoč sve očitijem skretanju austrijske vlade prema apsolutizmu (1849), hrvatski su narodnjaci nepopustljivo zahtijevali od cara teritorijalno jedinstvo i samostalnost Trojedne kraljevine te stupanje Hrvatske u uži politički savez s Vojvodinom i slovenskim pokrajinama na temelju međusobnog sporazuma. Osnovna dilema hrvatskih i vojvodanskih političkih krugova uoči konferencije u Beču (13. X 1849), mogla bi se ovako izreći: hoće li Vojvodina svoju budućnost osigurati u Trojednici gdje bi ujedinjeni Hrvati, Srbi i Slovenci postali jak politički faktor, ili će se Vojvodina razvijati kao zasebna politička jedinica za što objektivno nije imala uvjeta. U sjeni tih dilema započela je bečka konferencija svoj rad. Predsjedavao je ban J. Jelačić. Predstavnici Hrvatske iznijeli su ove prijedloge: svaka članica saveza (Hrvatska, Vojvodina i Dalmacija) imala bi za sebe svoje posebno, domaće »praviteljstvo«, dok bi sve tri članice zajedno imale zajedničkog »namjesnika« (dakle, ne bana kako tvrdi Krestić) i zajednički »savjet namjestništva«. Sve ujedinjene zemlje sačinjavale bi, zajedno, »samo jednu krunovinu«. Slovencima se ostavlja slobodan pristup savezu Hrvatske, Vojvodine i Dalmacije.¹⁴ Hrvatski prijedlog o ujedinjenju imao je očitu prednost jer između ostalog isključuje raspravu o razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine. Naime, sudionici konferencije nose u sebi jasnu spoznaju da će se, u slučaju ako ovaj prijedlog bude odbijen, postaviti pitanje: treba li Srijem i dalje ostati u sastavu Vojvodine. Rasprava o tom pitanju mogla je samo oslabiti hrvatsko-srpsku suradnju, poglavito između Hrvata i vojvodanskih Srba. Zbog toga uz prijedlog hrvatskih narodnjaka pristaje priličan broj Srba.

Veći dio srpske delegacije na čelu s patrijarhom J. Rajačićem bio je na konferenciji, unatoč jasnim zaključcima Majske skupštine, protiv ujedinjenja Vojvodine s Hrvatskom. Zahtijevao je da se Vojvodina prizna kao posebna krunovina. Tek poslije proglašenja Vojvodine krunovinom stupila bi ona u politički savez s Hrvatskom. Patrijarh Rajačić bio je odlučan protivnik da na čelu političkog saveza, a to znači i Vojvodine, bude katolik, tj. Hrvat. Zajedno sa svojim istomišljenicima strahovao je i od hrvatske većine u zajedničkom saveznom saboru. Stajalište Rajačića i većine srpske delegacije (odustajanje od saveza) pokreće raspravu o budućim granicama između Vojvodine i Hrvatske. Riječ je o pitanju kome će ubuduće pripadati Srijem: Hrvatskoj ili Vojvodini, jer je Hrvatski sabor 1848. odstupio Srijem novoj Vojvodini Srpskoj da bi savez s vojvodanskim Srbima učinio što čvršćim. Sukob je iz razumljivih razloga imao najveći odjek u samom Srijemu. Prema Gavrilovićevim istraživanjima »patrijarhove pristalice su optuživale Hrvate da gaze odluke

¹³ Jaroslav Šidak, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I svjetskog rata, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 72.

¹⁴ Usp. P. Korunkić, nav. dj., 215, 6.

Majske skupštine i sopstvenog Sabora, koji je priznao Srem kao sastavni deo Vojvodine, da su neiskreni i da imaju skrivene ciljeve. Zagrebačka je štampa — nastavlja S. Gavrilović — sa širih, jugoslovenskih pozicija tretirala ovo pitanje, ukazujući da će razjedinjavanje koristiti samo zajednički neprijatelji Srba i Hrvata.« Kad je A. Stojčković napisao onaj famozni članak: *Ko ti je iskopao oko? — brat — zato je tako duboko*, odgovorio mu je Srbin Đ. Stojčković u zagrebačkoj štampi, braneći potrebu srpsko-hrvatskog jedinstva kao zaloga zajedničke budućnosti. Patrijarhov *Pozornik* je sve Srbe, pristalice jedinstva, proglasio za izdajnike a Gaja za »starog lisca« koji rovare protiv Srba. »Beč je — zaključuje Gavrilović — mogao da bude zadovoljan, jer mu je srpsko-hrvatski sukob olakšao da donese rešenje Vojvodine formalno u korist, a stvarno protiv interesa srpskog naroda.«¹⁵ U kombinacijama patrijarha Rajačića pitanje ujedinjenja bilo je svakako u drugom planu. On se na konferenciji o ujedinjenju 1849. nalazio na pozicijama bečkog dvora koji nije želio jednu i veću političku zajednicu Hrvata i vojvodanskih Srba. Beč je, poput Rajačića, zagovarao osnivanje dviju zasebnih krunovina koje će se međusobno prepirati oko pitanja teritorijalne pripadnosti Srijema. Prema tome u Krestićevim primjedbama o uzrocima neuspjelog ujedinjenja Vojvodine i Hrvatske mnogo toga ili nije tačno ili je ostalo nedorečeno.

Prelazeći na krajiško pitanje 1860/61. Krestić me najprije prikazuje kao historičara koji je pristran, dakako, kada je riječ o Srbima u Vojnoj krajini. Začuduje da Krestić u svojim razmišljanjima ne može dokučiti da je osnovni problem hrvatskog naroda i politike njegovih predstavnika 1861. bila borba za razvojačenje te zaostale i napaćene Krajine koja Monarhiji stoljećima daje danak u krvi. Osnovni interes i srpskog naroda u Krajini nije mogao imati neki drugi cilj. Zatim me začuduje kako Krestić lako prelazi preko brutalnog nastojanja vojnih krugova da strahom i batinom istjeraju iz glava i emocija krajiškog stanovništva i samu pomisao na razvojačenje i sjedinjenje.¹⁶ Pokušaj dijela pravoslavnog svećenstva da izbori poseban krajiški sabor nije se uklapao u borbu za razvojačenje, borbu koja je prožimala i srpsko i hrvatsko krajiško stanovništvo. Pojava ideje o posebnom krajiškom saboru mogla je pomoći samo politici i interesu bečkih vojnih krugova u Hrvatskoj i na Balkanu. Ti krugovi zajedno s Dvorom bili su ljut protivnik razvojačenja Krajine i ujedinjenja hrvatskih zemalja. Svoje ocjene temeljio sam na golemoj arhivskoj građi pa je dužnost Krestića da svoje neslaganje dokaže novom dokumentacijom. Najnaivnije što mi je mogao ponuditi jest sugestija kako »ne bi trebalo osuđivati ni jednu ni drugu stranu«. On mi i opet, tj. kao u slučaju Rajačićevog stava prema ujedinjenju Vojvodine i Hrvatske, pokušava objasniti suštinu spora. Njegova »suština« ne samo da je netočna i neprihvatljiva za historičara nacionalne povijesti XIX st. nego je u isto vrijeme toliko šematizirana da će na svu sreću i kod laika

¹⁵ Slavko Gavrilović, Srbi u revoluciji 1848—1849, *Istraživanja* 5, Novi Sad 1976, 285, 6.

¹⁶ Još više začuduje njegov postupak s dijelom teksta u kojem kritički govorim o pokušaju paroha Jovana Popovića da (5 godina kasnije!) u Hrvatskom saboru 1865—67. zagovara opstanak Vojne krajine u interesu Habsburške Monarhije.

potaći pitanje: pa zar su ti Hrvati baš tako bili zaljubljeni u Austriju. Tu nam Krestić nudi svoju, svakako, neprihvatljivu tezu o tome kako su Hrvati — vjerovatno misli na hrvatsko građanstvo i buržoaziju — pa čak i oni najbrojniji »iz Štrossmajerove Narodne stranke, u Monarhiji, koja bi bila preuređena na federalističkim osnovama, želeli da steknu *zaštitnika* (kurz. M. V.) i ostvaritelja svojih nacionalnih težnji«. I dok su Hrvati na jednoj strani spašavali Austriju i vidjeli u njoj svog »zaštitnika« Srbi su se, tvrdi Krestić, u svojim težnjama »za oslobođenje, ujedinjenje i proširenje svojih državnih granica redovno suočavali sa Austrijom kao moćnim suparnikom«. To je, dakle, ta njegova suština.^{16a} I njegovi su pojmovi ovdje nejasni. Tako, npr., »Srbi«, vjerovatno bi to bila srpska buržoazija, »državne granice«, vjerovatno granice Kneževine Srbije, dok bi se »proširenje« moglo odnositi u prvom redu na Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku i dalje prema onim strateškim pravcima koji su zacrtani još 1844. god. u poznatom »Načertaniju« Ilije Garašanina. Dakle, riječ je o srpskoj buržoaziji koja je zagovarala politiku teritorijalnog proširenja Srbije, tj. nacionalnu ekspanziju. Garašaniin je još 1844. isticao u svom »Načertaniju« da je Srbija »tako mala da u tom stanju ostati ne može«.¹⁷

Samo u Krestićevoj mašti mogla je nastati misao da je teritorija Hrv.—slav. krajine »isto toliko srpska koliko i hrvatska«. Naivan čitalac mogao bi pomisliti da je to Krestiću u žaru polemike »pobjeglo«. No on će svoju misao, koja zbunjuje i plaši, radikalno dovesti do kraja tvrdnjom da su Srbi u Krajini *oduvijek* težili stvaranju posebne autonomne oblasti. S glagolskim oblikom »oduvek težiti« Krestić nastoji švercati svoju misao i u suvremenu zbilju. Pogledajmo još jednom njegovu rečenicu: »U Krajini, ne samo hrvatskoj već i ugarskoj, Srba je bilo toliko da su mogli pomišljati i na stvaranje posebne autonomne oblasti, kojoj su oduvek težili.« Koliko me moja memorija ne vara takav zahtjev nisam našao ni na stranicama *Srbobrana*, koji je u svojim polemikama znao izricati mnoge neprihvatljive prijedloge i prijetnje. Ne želim se baviti lijepljenjem političkih etiketa ali zato očekujem da nam Krestić u svom odgovoru donese arhivsku dokumentaciju iz koje je vidljivo da su Srbi u Hrv.—slav. krajini »oduvek težili« stvaranju posebne autonomne oblasti.

Ni moja ocjena Rajačićevog protesta Hrvatskom saboru 1861. nije poslužila ovom sveznajućem historičaru kao poticaj da bar pokuša na drugi način problematizirati i valorizirati J. Rajačića kao veliku historijsku ličnost. Njemu nekritički pripisuje Krestić pokretačku moć u povijesnom razvoju srpskog naroda, a njegovu djelatnost smatra dominantnom. Zbog *mitske naslage* koja se taložila u krugovima crkve i srpskog građanstva »svetejši« patrijarh je u tradicionalnoj političkoj historiografiji izrastao u »heroja«. I, dakako, svaki pokušaj drugačijeg pristupa koji bi nas oslobodio nacionalnog romantizma nailazi na otpor. U tom kontekstu valja još jednom ponoviti Krestićevu tvrdnju da sam: »zlomameran kada srpskog patrijarha hoću da predstavim kao podstrekača hrvatsko-srpskih su-

^{16a} Samo totalni nezalica mogao bi ustvrditi da su Hrvati tražili svog »zaštitnika« u Austriji.

¹⁷ Usp. tekst »Načertanija«, *Dragoslav Stranjaković*, »Načertanije« Ilije Garašanina, *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, IV, 1931.

koba«. U kritici postoji dobro načelo koje bi se moglo ovako izreći: boj se teksta koji vryi od kvalifikacija. Kako prema tom osnovnom načelu kritike postupa Krestić? Donoseći neke dijelove Rajačićevog pisma, što bi pred neupućenim čitaocem trebalo poslužiti kao dokazni postupak, zaključuje da »falsifikujem istoriju kada prikazujem Srbe«. Je li taj historičar svjestan težine izraza ili nije? Osvrnut ću se još jednom na problematiku koja je u najtješnoj vezi s pojavom Rajačićevog protesta. Objasnit ću najprije historijsku situaciju u kojoj se pojavljuje taj spis značajan za studij nacionalnih odnosa, a zatim ću na primjerima iz Rajačićevog spisa dokazati tko ovdje »falsifikuje istoriju«.

a) Kakva je historijska situacija u kojoj se pojavljuje Rajačićev spis. Bečki vojni krugovi bili su 1860/61. odlučni protivnici odlaska zastupnika iz Krajine u Hrvatski sabor. Oni nisu mogli dopustiti da dođe čak ni do formalnog ujedinjenja civilne i vojne Hrvatske putem zajedničkog sabora. Vojni vrh Monarhije još uvijek (travanj 1861) razmišlja o posebnom saboru za Hrv.-slav. krajinu koji bi se sastao najvjerojatnije u Petrinji. Tu bi svi zastupnici Krajine pod predsjedanjem generala »jednostavno glasali« o budućim odnosima Hrvatske prema Ugarskoj. Hrvatski sabor otvoren je 15. travnja 1861. Hrvatski narod očekuje da će politički predstavnici zemlje donijeti odluku o konačnom razvojačenju Vojne krajine. U tom trenutku u Hrv.-slav. krajinu živi oko 40% srpskog naroda pa je uspjeh bečke protuhrvatske politike ovisio, dobrim dijelom, o slozi Hrvata i Srba. U toj dramatičnoj borbi Davida i Golijata I. Kukuljević je 29. IV 1861. u Hrvatskom saboru osudio djelovanje bečkih vrhova koji su, zaista, svim silama nastojali spriječiti izbor krajiških zastupnika. Dokazujući pravo Hrv.-slav. krajine da pošalje svoje zastupnike u Hrvatski sabor izrekao je — za taj trenutak — politički dobro promišljenu misao da je Vojna krajina »naseljena čistim narodom našim«. Upravo ta misao postaje J. Rajačiću poticaj da se obrati Hrvatskom saboru protestirajući zbog navodnog pohrvaćivanja Srba. Dakle u trenutku dramatične borbe za ujedinjenje hrvatskih zemalja kada je jedinstvo i politička koncentracija svih snaga bila najpotrebnija preuzima patrijarh Rajačić na sebe zadaću da pokrene pitanje Srba u Krajini. Međutim, on ne pokreće srpsko pitanje samo u najnepovoljnijem trenutku hrvatske povijesti već i veoma nekorektno. Kukuljevićevu tvrdnju da je Krajina naseljena »čisto narodom našim« izopačio je Rajačić u svom pismu tvrdeći da je I. Kukuljević izrekao misao kako je žiteljstvo Krajine »čisto hrvatsko«.¹⁸ Toj Kukuljevićevoj kvazi-tvrdnji od 29. IV 1861. suprotstavio je Rajačić svoju tezu, mada ne i originalnu, o nacionalnoj pripadnosti stanovništva Vojne krajine. Tu tezu i taj dio Rajačićevog protesta Krestić namjerno prešućuje.

b) Tko falsificira povijest Srba u Krajini? Stojeći očito pod snažnim utjecajem ideologije Vuka Karadžića: srpsko ime i državnost proteže se na sve štokavce, Rajačić je u spomenutom protestu nedvosmisleno porekao svako postojanje hrvatskog naroda u Vojnoj krajini. No njegova teza nije nova i originalna jer je to još 1849. učinio Karadžić tvrdeći da hrvatsko ime »po pravdi pripada najprije samo Čakavcima [...] a

¹⁸ Spisi saborski II, 1861, Zagreb 1862, 146.

potom današnjim Hrvatima u Zagrepskoj, Varaždinskoj i Križevačkoj varmedici.¹⁹ Nalazeći svoje uporište u jezičnom kriteriju slavističke nauke na sredini XIX st. Vuk je srpsko ime smatrao kao jedino opravdano ime za sve štokavce. Zato je 1849. tvrdio da će se svi štokavci »Rimskog zakona«, tj. katolici, morati naviknuti da se zovu Srb. Prema istraživanjima J. Šidaka Vuk se toga svog načelnog stanovišta nije odrekao ni 1861, dakle u vrijeme pojave Rajačićevog protesta.²⁰ Analizirajući polemiku između Vuka i B. Šuleka, a koja je vođena 1861, J. Šidak je zaključio da se Vuk 1861. izrazio spremnim da »ovu na razumu osnovanu diobu napusti u prilog podjele po zakonu ili vjeri; ko je god zakona Grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći *Srpskoga* imena, a od onijeh koji su zakona Rimskoga neka kaže *Hrvat* koji god hoće«.²¹ Čitav Rajačićev protest odiše Vukovom ideologijom i teško je povjerovati kako jedan historičar ne može vidjeti da i patrijarh sve štokavce u Krajini smatra Srbima. On je to na više mjesta u svom tekstu jasno rekao.²² Ali ni jedno od tih mjesta Krestić ne želi citirati. Što je Vasilije Krestić prešutio u Rajačićevom protestu? Najprije načelno polazište da ni u Civilnoj Hrvatskoj ne živi samo jedan — hrvatski — narod »a u Krajini tamošnjoj najmanje«.²³ Govoreći, npr., o žiteljstvu u većoj krajiškoj zoni kao što je Lika i Krbava on zaključuje da i tu živi »čisto srbski narod«.²⁴ Prelazeći s pojedinačnih i manjih zona na čitav prostor Hrvatske krajine on će zaključiti da je njeno stanovništvo »srbsko sa vrlo malim, i mnogo kasnije postavljenim izjatijem«.²⁵ Naslanjajući se na Vukovu ideološku interpretaciju Rajačić vidi samo u pojedinim perifernim dijelovima Krajine manje skupine kajkavaca i čakavaca, tj. Hrvata. Oni su, tvrdi patrijarh, tek oko sredine XVIII st. ušli u sastav krajiškog društva prilikom velikih upravnih reformi u Krajini i zaokruživanja pojedinih pukovnija. Evo kako je Rajačić izrazio svoju misao o nacionalnoj strukturi krajiškog stanovništva: »Žiteljstvo Krajine bilo je u početku čisto ovejano srbsko; i tek od onoga vremena, kako je granica na polkove razdijeljena, ušlo je u nju nešto od hrvatskog naroda.«²⁶ Vidljivo je da Krestić ovdje falsificira i prešućuje Rajačićevu smutnju i pokušaj da potakne hrvatsko-srpski sukob.

U Krestićevim optužbama ima pojedinih dijelova gdje se grubo nasrće i na građanska prava. Krestić nastoji svoju »kritiku« proširiti i na recenzente moje disertacije i knjige, najviše u onom dijelu gdje zahvaća ulogu Srbije u Krajini »u periodu njenog razvojačenja«. Najprije da utvrdimo pravo vrijeme »razvojačenja«. Bilo je to u godinama 1871—

¹⁹ V. S. K., Srbi svi i svuda, Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona I, Beč 1849, 7.

²⁰ J. Šidak, nav. dj., 74.

²¹ Isto, 74.

²² Usp. Spisi saborski II, 1861, 146, 147, 149, 150.

²³ Isto, 146.

²⁴ Isto, 149.

²⁵ Isto, 150.

²⁶ Isto, 147.

—73, naš kritičar govori o 1860-im! Takvi propusti odražavaju njegovo nedovoljno poznavanje sadržaja koji se kriju iza pojedinih pojmova. No na to smo se već navikli pa zbog toga valja progovoriti o drugoj vrsti zbrke i falsifikata koju pokušava darovati javnosti. Ostaje dosljedan svom polazištu: u Valentićevoj knjizi traži samo ona mjesta gdje se spominje riječ »Srbin« i »srpski«. Ocjene do kojih sam došao studijem literature i goleme arhivske građe u centralnim bečkim arhivima njemu se ne dopadaju jer Krestić ima svoju metafizičku sliku o ulozi dinastije Obrenović, vlade Kneževine Srbije i, dakako, srpske buržoazije u Hrv.-slav. Vojnoj krajini 1860-ih godina, ili kako bi to on rekao: »u periodu njenog razvojačenja«! Zato će moj kritičar zaključiti da je Valentić u svojoj knjizi učinio ovo:

1. »ignoriše sve dosad poznate izvorne podatke i naučne rezultate o akciji Srbije u Krajini na pripremanju ustanka u Bosni«;
2. »odnosi se sasvim potcenjivački prema radu Srbije na podsticanju jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta«;
3. »ne dovodi delovanje tajnih odbora u Vojnoj krajini u vezu i sa Kneževinom Srbijom«;
4. »izbrisao je udeo Srbije u istoriji Krajine«;
5. »izvorne i literaturu o ulozi Srbije u Krajini ili ne poznaje ili ih namereno prećutkuje«;
6. »prećutkuje i one lepe primere saradnje pojedinih krajišnika Hrvata sa vladom Srbije kakav je onaj Antonija Oreškovića«.

Nakon svega što javno spočitava i tendenciozno nastoji uvjeriti da sam u svom radu prešutio, ignorirao, potcijenio, i izbrisao, moram reći da Krestić zaista zaobilazi istinu. Čini to ne jednom. Zbog toga donosim kraći popis problema koje sam obradio ne zbog toga da bih Krestića u nešto uvjerio nego samo zato da bih podsjetio kako je u svom iskrivljavanju otišao tako daleko da očekujem kako će uskoro tvrditi i to da je Beograd, a ne Beč, bio centar političke i upravne moći za Krajinu te čak donosio odluke o njezinom razvojačenju i sjedinjenju s Civilnom Hrvatskom.

Donosim popis problema koje sam obrađivao u svojoj disertaciji (253—284) u vezi s pitanjem uloge Kneževine Srbije u Krajini i na Balkanu 1860-ih godina. Iz toga popisa može se svatko uvjeriti kako Krestić uporno zaobilazi činjenice:

- nacionalni pokreti na Balkanskom i Apeninskom poluotoku koji su upereni protiv Turske i Austrije a nastoje osigurati svoja uporišta u Vojnoj krajini;
- interes mađarske i poljske emigracije i Garibaldijeve revolucionarnooslobodilačke organizacije za kneževine Srbiju i Crnu Goru;
- analizirao sam veći broj tajnih izveštaja Beču o planovima srpske vlade na podizanju ustanka u Bosni;
- upozorio sam na sukob knezova Mihaila i Nikole zbog dogovora o podjeli Bosne i Hercegovine i drugih zemalja pod turskom vlašću;
- tajni odbori u Krajini, analizirao djelatnost karlovačkog, pakračkog i zemunskog;

— upozorio kako su tajni odbori u Krajini utjecali na jačanje kadrovske strukture vojske Kneževine Srbije;

— govorio sam o djelatnosti bivšeg krajiškog oficira Antonija Oreškovića;

— upozorio na veze Oreškovića s tajnim odborom u Karlovcu posredstvom trgovca P. Uzelca;

— koristio sam se radovima: V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka (bilj. 269), V. J. Vučković, Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj Granici (bilj. 270), V. Vojvodić, Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini 1868—1873 (bilj. 271), G. Jakšić — V. J. Vučković, Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (bilj. 273), češki historičar M. Šestak, Eugen Kvaternik i češka politika 60-ih godina XIX stoljeća (bilj. 298), te radovima mnogih drugih historičara;

— analizom nove građe proširio sam naše spoznaje o Krajini kao koridoru za krijumčarenje oružja potrebnog za oslobodilačke pokrete;

— upozorio na Kvaternikov interes za Krajinu 60-ih godina;

— s Nikolom Jovanovićem (istaknuti povjerenik srpske vlade u planovima o podizanju ustanka u Bosni i Krajini) završio sam prikaz spomenute problematike. Veliki dio teksta ostao je u disertaciji koju sam prilikom objavljivanja morao skratiti za trećinu. Ocjenjujući ulogu Srbije, zaključio sam da je Kneževina Srbija za vladavine kneza Mihaila (1860—68) premalo učinila na poticanju oslobodilačkih pokreta. Svoju ocjenu utemeljio sam na građi, a ako se Krestić s njom ne slaže mora to dokazati također građom a ne lijepljenjem etiketa. Uostalom, politička misao u Srbiji u tijeku druge polovice XIX st. bila je opterećena uskosrpskim gledanjima prema jugoslavenskim narodima pod turskom vlašću. Knez Mihailo i srpska vlada zajedno s buržoaskim krugovima nisu u Krajini radili na »oslobodenju« Bosne i Hercegovine nego na njenom priključenju Srbiji. A to je ipak razlika, priznat će i Krestić. Bitno je pitanje u hrvatsko-srpskim odnosima hoće li Bosna i Hercegovina biti priključene Srbiji ili Hrvatskoj. Govoreći o srpskim pogledima na Bosnu i Hercegovinu D. Janković je već prije deset godina izrekao ovaj ispravan sud: »što se tiče Bosne i Hercegovine nju su sve političke stranke u Srbiji (uključujući čak i Socijaldemokratsku stranku!) smatrale, mnogo više i pre nego Makedoniju, bez ikakvog dvoumljenja, srpskom zemljom, ali zbog Austro-Ugarske za njom se u javnom mnjenju Srbije pretežno moglo samo patriotski uzdisati [...]«.²⁷

Tjerajući na svoj način stiže Krestić i do onog dijela knjige gdje kao historičar nastojim naznačiti samo širinu razvijenosti nacionalne svijesti srpskog naroda u Krajini. Prostorno, tj. prema broju stranica, ne posvećujem tom veoma slojevitom pitanju veću pozornost jer je moj interes, kao što sam to više puta rekao, okrenut problematici razvojačenja i sjeđinjenja. Pa i pored toga nije bilo moguće zaobići to golemo pitanje, koje će i u budućnosti svojom težinom privlačiti pažnju historičara. Nikada historičar nije bio onaj koji može negirati nečiju nacionalnu svijest. Taj

²⁷ Dragoslav Janković, Srbija i stvaranje Jugoslavije, Treći program Radio-Beograda, Politički život Jugoslavije, Beograd 1973, 52.

osjetljivi fenomen naše misli, dakako ako je razvijen, teži oblikovanju posebnih nacionalnih institucija u kojima će se kreirati nacionalna, tj. posebna zahtijevanja modernog društva. Zadatak je historičara da to pretvaranje tradicionalne etničke svijesti Srba-krajišnika u modernu nacionalnu svijest analizira, poglavito da utvrdi kada je počeo i kada je završen proces oblikovanja srpske nacije u Krajini. Kako je ovdje riječ o procesu dužeg trajanja historičar ga mora podijeliti u nekoliko problematiziranih razvojnih cjelina kao, npr., početno razdoblje, središnje i faza kada se može reći da je proces oblikovanja srpske nacije u Krajini završen. U svojoj knjizi samo postavljam istraživačko pitanje: je li srpska nacija u Krajini u trenutku razvojačenja (1871—73) i sjedinjenja (1881) bila potpuno oblikovana? I pored jasno postavljenoga istraživačkog pitanja moj me kritičar napamet i bez ijednog argumenta optužuje da sam »na krajnje opskuran način pokušao negirati nacionalnu svijest i posebna nacionalna stremljenja« Srba u Krajini. Takva i slične ocjene Krestičeve izazivaju samo duboki prezir. Zato će biti najbolje da pogledamo što sam to tako »opskurno« tvrdio u dijelu knjige na koji se on poziva.

Analizirajući zahtijevanja plašćanske satnije, izrečena zapovjedniku Krajine generalu Mollinaryju 1870. u trenutku napetih socijalnih odnosa uoči skore krajiške bune, zaključio sam između ostalog ovo: »s obzirom da su Đoko Jakšić i Milovan Trbojević govorili u ime Plaškog gdje žive stanovnici pravoslavne vjere moglo se očekivati da će oni istaknuti i neke dodatne — nacionalne zahtjeve koji bi mogli pomoći da bar donekle dokučimo granice razvoja srpske nacionalne svijesti u tom dijelu Krajine, sa značajnim postotkom pravoslavnih krajišnika. Međutim u njihovim govorima, koje u prepričanoj verziji donosi *Zatočnik*, nema takvih elemenata. Zbog toga se može pretpostaviti da pravoslavna masa krajišnika u tom dijelu Krajine nema, još uvijek, posebnih nacionalnih zahtjeva.«²⁸ Ovako izrečena tvrdnja ne znači da u ovom dijelu Hrv.-slav. krajine nije bilo manjih profesionalnih grupa (sitni poduzetnici, svećenstvo i dio oficira) koje su imale razvijenu nacionalnu svijest. Dakle, težište problematike nacionalne svijesti Srba u Krajini položio sam na pitanje njene širine a ne na pitanje jesu li svi socijalni slojevi Srba u Krajini, u tom trenutku, imali nacionalnu svijest ili je nisu imali. To nagadanje prepuštam Krestiću.

Kada Krestić u središte svog interesa želi staviti samo srpski narod u Vojnoj krajini, onda je on morao progovoriti o svom cjelovitom pogledu na proces spajanja različitih socijalnih grupa srpskog naroda u funkcionalnu cjelinu koju obično nazivamo nacija. On se, također, nije pozabavio ni različitim fazama i ritmovima u procesu integracije srpskog naroda. Njemu je dovoljno da ocijeni kako ja na »opskuran« način negiram Srbima u Krajini nacionalnu svijest. I zbog toga se mora postaviti pitanje kada će polemika u našoj historiografiji postati ozbiljna vrsta naučnog rada, a prestati djelovati kao pozornica za prozirno izivljavanje.

²⁸ M. Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881*, Zagreb 1981, 202.

U knjizi nisam, iz toliko puta spomenutog razloga, govorio o svojim pogledima na proces nacionalne integracije srpskog naroda u Vojnoj krajini. Mene ta tema i te kako zaokuplja. Prema mojim istraživanjima primat u procesu integracije srpskog naroda u Hrv.-slav. krajini imala je pravoslavna crkva, vojvodansko srpsko građanstvo i Vukova ideologija. U završnoj fazi prestaje djelovanje vojvodanskog srpskog građanstva a zamire djelovanje pravoslavne crkve. Mobilizacijsku ulogu u završnoj fazi preuzima novo srpsko građanstvo rasuto poslije sjedinjenja 1881. po većem broju malih gradova sada već bivše Vojne krajine, zajedno s brojnim sitnim srpskim poduzetnicima i zagrebačkim *Srbobranom*. Srpska pravoslavna crkva kao organizirani vjerski idejni centar imala je, zajedno s crkvenim općinama i konfesionalnim školama, pozitivnu ulogu u oblikovanju srpske nacije u početnoj i srednjoj fazi, tj. sve do onog trenutka kada je proces nacionalne integracije ušao u završnu fazu. Vrijeme završne faze u oblikovanju srpske nacije na području Krajine moglo bi se omeđiti godinom 1880. do kraja stoljeća.

U društvenoj praksi srpskog naroda u Hrvatskoj idejni monopol pravoslavne crkve na prostoru bivše Vojne krajine narušen je tek s pojavom zagrebačkog *Srbobrana* 1884. i srpskih nacionalnih institucija koje su utemeljene dobrim dijelom na poticaj *Srbobranove* mobilizacijske uloge. Riječ je, prije svega, o većem broju srpskih pripomoćnih zadruga i štedionica, zatim Srpske banke u Zagrebu, Srpskog štamparskog društva također u Zagrebu, srpskih novina, kalendara i srpskih političkih stranaka. Nove nacionalne institucije narušavaju organizacijski monopol pravoslavne crkve. Srpsko građanstvo u Hrvatskoj izlazi na političku scenu kao poseban građevni blok. Rast srpskog građanstva bio je najdinamičniji u Zagrebu. Prema izvješću zagrebačkog parohijalnog ureda bilo je ovdje 1868. samo 220 Srba, a već 1885. porastao je broj Srba u Zagrebu na 565. U završnoj fazi konstituiranja srpske nacije prisutna je i Vukova jezična ideologija o tome kako su svi štokavci Srbi. Tako, npr., Pero Krajinović piše u *Srbobranu* 1892. da su svi stanovnici bivše Hrvatske krajine samo Srbi »bez razlike vjere«. Baš taj dio naroda — dodaje Krajinović — govori jezikom koji je Gaj unio među Hrvate kao književni jezik. Već su suvremenici nastojali utvrditi vrijeme kada se može smatrati da je proces nacionalne integracije srpskog naroda u Krajini završen. Prema ocjeni jednog od najdinamičnijih aktera iz završne faze u procesu oblikovanja srpske nacije u Hrvatskoj Pavla Jovanovića »veći polet srpstvu u Trojednici — izuzev dakako sremske i virovitičke županije gdje je oduvijek srpska svest bila budna — datira od rođenja *Srbobrana*«. ²⁹ Dapače, taj istaknuti urednik *Srbobrana* tvrdi da je zadaća njegovog lista bila, osobito do 1887, buđenje narodnog osjećaja srpstva u Krajini jer je taj osjećaj, konstatira 1892, bio uvelike zamro.

Prema tome pod utjecajem srpskog građanstva Hrvatske, zagrebačkog *Srbobrana* i Vukovog nauka nastaje 80-ih i 90-ih godina nova organizacijska podloga srpskog naroda. U arhitekturi oblikovanja srpske nacije služile su nove organizacije kao moćna društvena podloga srpskim političkim strankama u Hrvatskoj u kojima se kreirala posebna srpska na-

²⁹ *Srbobran*, 1892, br. 54, 11. kolovoza.

cionalna politika. Ali i s novim društvenim institucijama Srba u Hrvatskoj zbiva se, donekle, isti onaj proces koji je u prošlosti pratio crkvu: usko povezivanje s vladajućim krugovima u Zagrebu i Pešti. Dakle, put od srpske narodno-etničke zajednice do moderne nacije bio je složen, slojevit i dug proces. Njegova završna faza mogla bi se ograničiti na vrijeme 1880—1900. godine.

Držeći se dogme da ispred sebe ima tekst koji treba ocrniti, prije svega mjesta u kojima je riječ o Srbima, Krestić ne propušta ni pitanje velike školske reforme u Banskoj Hrvatskoj 1874. godine. Mada je i to pitanje jedno od perifernih u mojoj knjizi, Krestić mu pridaje najveću pažnju. On ocjenjuje da je moje »tumačenje« školske reforme i velikog nezadovoljstva hijerarhije pravoslavne crkve zbog gubitka tradicionalnog utjecaja na školstvo srpskog naroda »čista apologija« hrvatske građanske politike.

Pišući o naporima bana I. Mažuranića da modernizira upravu, sudstvo i školstvo u Civilnoj Hrvatskoj, s kojom će se uskoro sjediniti Vojna krajina, zaključio sam da hrvatska buržoazija želi ovladati državom radi usmjeravanja ekonomskog i političkog razvoja Hrvatske u svom interesu. Dio reformatorskog pothvata koji je u krajnjem dosegu imao za cilj: ukinuti preživjele ostatke feudalnog društva i njegovih institucija, naišao je na otpor katoličke i pravoslavne crkvene hijerarhije. Objavljujući uzroke političkih napetosti u dijelu srpskog društva u Krajini: crkvena hijerarhija i tanak sloj srpskog građanstva, pokazao sam da je osnovno žarište bilo u školskoj reformi. Tom prilikom zaključio sam ovo:

1. Narodna stranka je 1874, konačno, u duhu liberalnih reformi, oslobodila osnovnu školu od nadzora crkvenih vlasti katoličke i pravoslavne crkve;
2. protiv modernizacije školstva ustaje crkvena hijerarhija, osobito pravoslavne crkve tvrdeći da Mažuranićeva reforma školstva pogada crkveno-školsku autonomiju Srba;
3. rasprava o školskoj reformi nailazi na žestok otpor i »zlovolju« srpskog naroda u Krajini te daje novi poticaj hrvatsko-srpskom sukobu;
4. drugi uzrok nezadovoljstva srpskog stanovništva u Krajini je nešto kasnijeg datuma (1879) i u tijesnoj je vezi s odnosom Narodne stranke prema okupaciji Bosne i Hercegovine. Svoje teze nastojao sam potkrijepiti određenom argumentacijom, uvijek nastojeći da ostanem u okviru osnovne problematike kojom se bavim. O mojoj argumentaciji izrekao je taj sveznajući historičar ovaj potcjenjivački sud: »u svemu tome nema trunke istorijske istine«.

U nastavku teksta iznio je Krestić prvi put svoj pogled na problem o kojem raspravlja. Mojim tezama o utjecaju školske reforme 1874. na »zlovolju« i »separatizam« srpskih krugova suprotstavio je ovu tvrdnju: jedinstvo Hrvata i Srba razbijeno je ne školskim zakonom 1874. već revizijom nagodbe 1873. godine. To je Krestićevo osnovno polazište. Cilj mu je obezvrijediti jugoslavensku politiku Narodne stranke (osnovna politička snaga Hrvatske) u koju su Srbi polagali sve svoje nade a ona ih je izdala. Trenutak izdaje nije 14. listopada 1874, kada stranka u Hrvatskom saboru donosi *Zakon o pučkom školstvu i preparandijama*,

već revizija nagodbe 1873. i dolazak na vlast. Prevaljujući svu krivicu na Narodnu stranku Krestić nam nije ponudio novu interpretaciju nacionalnih odnosa. On jednostrano prepričava poznata stajališta novosadske *Zastave* i zagrebačkog *Srbobrana*. Evo kako izgleda Krestićeva »istorijska istina« o Narodnoj stranci i njenoj »izdaji« Srba u vrijeme revizije nagodbe (1873) i donošenja *Zakona o pučkim školama i preporandiji* (1874). Krestić tvrdi:

1. »razlaz sa Srbima« nastupio je u trenutku kada je Narodna stranka prihvatila dualizam (1873) i došla na vlast;
2. preuzimanjem vlasti stranka se vraća »svojoj ranijoj narodnosnoj politici« zasnovanoj na državnom i historijskom pravu (u Hrvatskoj postoji samo jedan hrvatski »diplomatički«, tj. politički narod);
3. politika je Narodne stranke, zasnovana na državnom i historijskom pravu, »uperena protiv Srba«;
4. Narodna stranka »nije htela da Srbima prizna nacionalnu individualnost«;
5. školski zakon nailazi na žestoko protivljenje Srba jer smanjuje vjerske škole;
6. uzrok smanjenja srpskih vjerskih škola bio je u materijalnim mogućnostima srpskog stanovništva pojedinih općina (općina je dužna izdržavati komunalne, tj. državne osnovne škole);
7. školski sistem stvoren zakonom 1874. »išao je na ruku hrvatizaciji srpske dece«.

Prvo, »istorijske istine« koje nam nudi Krestić u svojim meditacijama. U građanskom društvu, u hrvatsko-srpskim odnosima bilo je više »razlaza« a samo jedna koalicija. Zato je dobro postupio Krestić kada je točno označio na koji on to »razlaz sa Srbima« misli. Prema njegovom tekstu riječ je o »razlazu« u vrijeme revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe 1873. No prije nego revidiramo, dakako, ne Nagodbu nego Krestićeve poglede o navodnom razlazu između Srba i Hrvata u vremenu od Nagodbe (1868) do njene revizije (1873), samo riječ dvije o političkoj strategiji Narodne stranke. Svoju političku perspektivu stranka je neraskidivo vezala uz očekivano ujedinjenje hrvatskih zemalja. Brzim ujedinjenjem Krajine i izborima u njoj računala je na porast svojih pristaša iz hrvatskih i srpskih krugova u Krajini. Poseban uspjeh očekivala je, svakako, i u zajedničkom Ugarskom saboru gdje bi se broj njenih zastupnika, ujedinjenjem s Krajinom, udvostručio. S novom šansom u parlamentarnom životu Ugarske hrvatski krugovi očekuju prvenstveno uspješniju borbu protiv mađarske hegemonije. Dakle, gradeći svoju političku strategiju na brzom ujedinjenju Krajine, Narodna je stranka, u trenutku revizije Nagodbe (1873), realno računala s još jednom revizijom. U svakom slučaju razvojačenjem Vojne krajine 1873. ulazimo u jedno od najsloženijih razdoblja povijesti Krajine i hrvatske teritorijalne integracije. Na samom početku spomenutog razdoblja prisutna su u javnom i političkom životu Hrvatske tri nova politička kvaliteta. To je razvojačena Vojna krajina, zatim Krajina predana Ugarskoj i dolazak hrvatske opozicije na vlast u Banskoj Hrvatskoj. Do sada je samo moj

revident vidio i četvrtu dimenziju »razlaz sa Srbima«. Nagodba je nesumnjivo golemo razmeđe u nacionalnoj borbi hrvatskih i vojvodanskih građanskih krugova. Ona je zadala osobito težak udarac hrvatskom građanstvu koje do Nagodbe veoma uspješno prezentira Narodna stranka. Ona, također, obilježava kraj velikih koncepcija hrvatskih narodnjaka o federativnom preuređenju Monarhije i ujedinjenju Južnih Slovena u zasebnu federativnu političku jedinicu, dakako, u okviru Monarhije. Hrvatski narodnjaci gradili su svoju političku ideologiju na uvjerenju da je ujedinjenje hrvatskih zemalja moguće postići samo teorijom o političkoj zajednici Južnih Slavena, prije svega Hrvata i Srba. Gubeći političku perspektivu, Hrvati se 1867/8. veoma teško prilagođavaju novim uvjetima.

Novi politički sistem utemeljen najprije Austro-ugarskom nagodbom 1867. utjecao je svakako i na ponašanje srpskih političkih krugova u Hrvatskoj i Vojvodini. Poslije Nagodbe 1867. Srbi u Hrvatskoj gube interese za političke i državnopravne kombinacije hrvatskih narodnjaka u kojima su bili složni s Hrvatima sve dok je postojala nada da će se Monarhija, ipak, preurediti u federativnu zajednicu. Sudionik postnagodbenih političkih previranja Milan Marjanović ovako ocjenjuje držanje srpskih krugova u Monarhiji: poslije Nagodbe počinje Srpstvo gledati u Kneževini Srbiji uzor svoje opće politike na Balkanu. Tako je Srpstvo — zaključuje Marjanović — »dobilo izvesnu nadoknadu za gubitak nada koje je ranije, zajedno sa ostalim Slovenima, polagalo u preobražaj Monarhije. Državna misao srpska se na taj način stala odvajati od državno-političke misli hrvatske, a nacionalni, društveni, intelektualni i stranački razvitak srpskog dela naroda pošao je sasvim drugim pravcem od razvitka hrvatskog dela naroda«. ³⁰ Prema tome moj je revident proces prilagođivanja Hrvata i Srba novim uvjetima, nastalim s Nagodbom, proglasio »razlazom sa Srbima«, a to je ipak razlika. Ako Krestić želi raspravljati o »razlazu« onda ga može naći ali tek znatno poslije revizije Nagodbe. Put u razlaz sa Srbima utirala je najmanje Revizija nagodbe. Put u »razlaz« sa Srbima prokopala je okupacija Bosne i Hercegovine. Srbi su izrazili želju da okupacija ostane provizorna a da se rješenje o konačnoj sudbini okupiranih zemalja odgodi za kasnije. Hrvati su, naprotiv, zahtijevali (adresa Sabora 1878) da se okupirane zemlje sjedine s Hrvatskom i Dalmacijom kako bi se ojačala pozicija Hrvatske u Monarhiji i stvorile osnovne pretpostavke za rad na preuređenju dualističke Monarhije. Oprečni politički pogledi vodili su u nezastavljivo razdvajanje. Tako, npr., dalmatinski Srbi, na izborima 1879, pomažu talijanaše i zajedno s njima odbacuju osnovnu misao dotadašnje nacionalne politike, ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Hrvatsko-srpski sukob zaoštrila je također obnova pravaštva i držanje Srbije koja je bila primorana da svoju vanjsku politiku podredi interesima Austro-Ugarske Monarhije. Iz nezadovoljstva prema Srbiji, koja se suprotstavlja Bugarskoj i Rusiji, niče u Hrvatskoj bugarofilski i rusofilski struja. Od trenutka razlaza sa Srbima 1879. do Hrvatsko-srpske koalicije 1905. prolazi nacionalna misao hrvatskog i srpskog naroda mnoge krize.

³⁰ M. Marjanović, Savremena Hrvatska, Beograd 1913, 130—131.

U krizi političke misli građanskog društva od Nagodbe 1867/8. do Koalicije 1905. odvijao se dubok »razlaz« i među samim Srbima u Monarhiji. Nacionalna misao Srba u Krajini i Banskoj Hrvatskoj stajala je do 80-ih godina XIX st. pod »mačuhinskom« kontrolom i utjecajem srpskog vojvodanskog građanstva, poglavito novosadskog.³¹

Ujedinjenje Krajine s Hrvatskom 1881. daje šansu srpskom narodu da poveća broj svojih zastupnika u Hrvatskom saboru i zajedničkom saboru Ugarske i Hrvatske u Budimpešti i tako lakše zaštiti i unaprijedi svoje posebne interese. Od spomenutog ujedinjenja također su mnogo očekivali i srpski politički krugovi u Ugarskoj, posebno u Novom Sadu. Novosadski politički krugovi uvidjeli su 1881. da će politički predstavnici srpskog naroda u Hrvatskoj, zbog političkih odnosa u zemlji, imati veoma značajnu ulogu. Ta su očekivanja dobrim dijelom izrečena u rumskom programu 1881. U radu skupštine srpskih prvaka u Rumi sudjelovao je i Svetozar Miletić. Prema ocjeni suvremenika vojvodansko je Srpstvo rumskim programom prvi put priznalo zasebnost Srba u Hrvatskoj. U Novom Sadu nastaje poznata politička misao: »Trojednica naša uzdanica!« Prema svjedočenju *Srbobrana*, Zagreb poslije ujedinjenja Krajine i Banske Hrvatske postaje Arhimedova točka za sve političke ideje i pokrete Srba iz Austro-Ugarske.³² No pojava *Srbobrana* 1884. i oblikovanje Samostalne srpske političke stranke u Hrvatskoj smanjuje utjecaj novosadskih srpskih građanskih krugova na politiku Srba u Hrvatskoj. I ovdje se zaoštavaju sukobi. Već 1893. *Srbobran* samouvjerenō konstatira: prestaje vrijeme kada smo mi slušali što nam je odredila srpska inteligencija iz Novog Sada. Godine 1896. novosadska inteligencija javno protestira što i dalje »ne daje pravac politici (Srba, op. M. V.) u Trojednici.«³³ Iste godine ocijenili su novosadski politički krugovi, okupljeni oko *Zastave* i *Branika*, da je osnivanje »samostalnog Kluba« Srpske samostalne stranke u Trojednici »rascjep srpskog naroda u mitropoliji.«³⁴ Politički rascjep Srba iz Hrvatske sa Srbima u Vojvodini 1896. bio je nepopravljiv. Nacionalni radikalizam Novog Sada iz vremena S. Miletića i Srpske omladine prelazi u Zagreb odakle će misao o jedinstvu srpskog naroda poteći novom svježinom.

Drugo, tvrdnjom da se Narodna stranka 1873. »vraća« svojoj ranijoj narodnosnoj politici zasnovanoj na državnom i historijskom pravu Kreštić nam, zapravo, želi reći da je Stranka poslije Nagodbe, dakle u jed-

³¹ Na prvoj skupštini Srba s prostora bivše Vojne krajine i Banske Hrvatske (održana u Zagrebu 18. lipnja 1885. u povodu izrade posebnog »programa i želja« koji će predstavnici Srba iz Hrvatske braniti na Crkveno-narodnom saboru u Sr. Karlovcima), izrečene su prve ocjene dotadašnjih odnosa između Srba iz Trojednice i Srba iz Vojvodine. Pišući o nekim posebnim interesima srpskog naroda u Trojednici, *Srbobran* konstatira ovo: »Odvojeni smo geografski i politički od naše prekodunavske braće. Oni ne znaju naše potrebe. To se najbolje očituje u diobi stipendija i potpori našim osnovnim školama i siromašnim svećenicima.« Urednik i vlasnik *Srbobrana* Pavle Jovanović spominje s tim u vezi dosadašnje mačuhinsko postupanje tamošnjih Srba i izražava nadu da je to postupanje bilo iz neznanja. Usp. *Srbobran*, 1885, 65, 20. lipnja.

³² Usp. *Srbobran*, 1889, br. 14, 20. travnja.

³³ *Srbobran*, 1896, br. 80, 25. srpnja.

³⁴ Isto, br. 81, 28. srpnja.

nom trenutku, napustila historijsko i državno pravo Hrvatske. Bar bi taj historičar koji je pisao o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi morao znati da Narodna stranka u borbi s Mađarima i Austrijom nije mogla ni u jednom trenutku odbaciti oružje kao što je državno pravo. Taj sud može se protegnuti, svakako, i na historijsko pravo kojem u konstituiranju hrvatske nacije pripada doista velika uloga. O funkciji državnog i historijskog prava u političkom životu Hrvatske izrekao je J. Šidak ovaj sud: »Budući da se i na mađarskoj i na austrijskoj strani politička misao kretala tada isključivo u granicama historijskih kategorija, priznajući značenje političkog subjekta samo tzv. historijskim narodima, ni neposredni nastavljači ilirizma oko F. Račkog i J. J. Strossmayera, [...] nisu smjeli odbaciti oružje koje im je državno pravo pružalo. Ono je, najzad, u mnogome pogledu nadomještalo nesumnjivu slabost njihove teritorijalne i društvene baze, a dalji je razvoj dovoljno zasvjedočio prednosti koje je u sebi nosilo. Samo zahvaljujući njemu, Hrvatska je nagodbom s Ugarskom 1868. osigurala sebi stanovitu autonomiju do koje tada inače ne bi mogla doći.«³⁵ O golemoj ulozi hrvatskog državnog i historijskog prava u političkoj praksi obavještavao je svoje čitaoce i zagrebački *Srbobran*. Pišući o položaju Slavena u Monarhiji *Srbobran* 1886. konstatira da »braća Hrvati« stoje najbolje od sviju jer imaju svoju zasebnu političku upravu, »imaju svoju državu«. ³⁶ Jedan od ideologa velike Mađarske J. Eötvös poslužio se obilato idejama historijskog i državnog prava u svojim pogledima prema nemađarskim narodima Ugarske. Njegova osnovna misao bila je ova: u granicama nedjeljive Ugarske živi i može živjeti samo nedjeljiv mađarski narod bez obzira kojoj etničkoj naciji pripada njeno stanovništvo. On je tvrdio da je nacija isto što i »politički narod«, mada je status političkog naroda mogao dobiti samo onaj teritorij koji je historijski naslijeđen. Duboke tragove upravo takve političke teorije nalazimo u tekstu Hrvatsko-ugarske nagodbe, gdje se kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji priznaje status političkog naroda jer imaju svoj poseban *teritorij*.³⁷ Prema tome mađarski krugovi 1868. priznaju da je Hrvatska od trenutka dolaska u sastav zemalja krune sv. Stjepana imala vlastitu i posebnu samoupravu — jura municipalia. Moć državnog prava Ugarske služila je mađarskim hegemonističkim krugovima, ne jednom, kao najjače uporište u njihovoj borbi protiv hrvatskog pokreta i pokreta vojvođanskih Srba. Tako je, npr., F. Deak, inače umjereni mađarski političar, oslanjajući se na ugarsko državno pravo zatražio da Rijeka pripadne Mađarskoj. U Saboru Ugarske izrekao je 1861. ovu misao: sada tražimo Rijeku jer ona niti pravno pripada, niti želi da pripadne Hrvatskoj. Da zaključimo: hrvatsko državno i historijsko pravo bilo je predragocjeno oružje da bi ga zagrebački politički krugovi

³⁵ J. Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I svjetskog rata, Studije iz Hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 55.

³⁶ *Srbobran*, 1886, br. 143, 16. srpnja.

³⁷ Cjelovit tekst toga dijela Nagodbe (čl. 59) glasi: »Obzirom na to, da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij i u pogledu unutarnjih svojih poslova vlastito zakonodavstvo i autonomnu vladu, ustanovljuje se nadalje, da se zastupnici istih kraljevinah tako na zajedničkom saboru, kao i u delegaciji mogu služiti i jezikom hrvatskim.«

ispustili iz ruku i ostavili, makar na kratko vrijeme, kao što nam to tvrdi Krestić u svojim »istorijskim istinama«.

Treće, tvrdnja moga kritičara da je politika Narodne stranke, jer zastupa ideju da na hrvatskom državnom teritoriju postoji samo jedan »diplomatički«, tj. politički narod, bila uperena protiv Srba ili je rezultat neznanja toga historičara, ili je riječ o pokušaju da se hrvatski narodnjaci poistovjete s pravašima, ili je njegova namjera bila da nesumnjivo najvećeg pobornika jugoslavenske ideje u hrvatskoj politici pretvori u nosioca hrvatskog nacionalizma. Prema dosadašnjim istraživanjima politike Narodne stranke ona je u svojoj djelatnosti polazila od ideje južnoslavenskog nacionalnog jedinstva i nije poricala opstojnost srpskog i slovenskog naroda i njihovog imena. Od ilirizma je naslijedila iluziju o mogućnosti zajedničke književnosti i kulture za sve Južne Slavene. Kulturnoj, književnoj i jezičnoj zajednici Južnih Slavena u Habsburškoj Monarhiji i izvan nje podigla je u Zagrebu veliko ognjište. Tvrdnjama Krestića bili bi bliži jedino pravaši. Oni su — prema istraživanjima Mirjane Gross — poznavali samo »politički« narod, tj. stanovništvo jedne države moralo se, prema njima, »razviti u jedinstven, svjestan narod. Nacionalno ime bez vlastita državnog teritorija za njih nije postojalo. Drugim riječima, priznati srpsko nacionalno ime za njih je bilo isto što i pretpostaviti srpski državni teritorij na području hrvatske državnosti. Da bi se osigurali od te mogućnosti, pravaški ideolozi su nastojali uopće negirati srpsku naciju. Bio je to svakako težak problem jer se razvoj srpske nacionalne svijesti u svim zemljama pod Habsburškom Monarhijom, bez obzira na znatne razlike u političkoj praksi, vezao na razne načine uz ideju srpske države, koja je već stvarno postojala.«³⁸ Do sada je jedino Krestić vidio u Narodnoj stranci neprijatelje Srba. Prema njegovoj ocjeni ona je »uz pomoć jugoslovenskog imena i jugoslovenske politike, radila na ostvarenju velikohrvatske ideje, na brisanju srpskog imena u Hrvatskoj i na postepenom pohrvaćivanju Srba«.³⁹ Tu ocjenu izrekao je Krestić prvi put 1975. u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu* odakle je doslovno prenosí u svoj tekst iz 1981.

Četvrto, neistinita je i Krestićeva tvrdnja da Narodna stranka nije htjela priznati nacionalnu individualnost srpskog naroda na hrvatskom državnom teritoriju. Problem je znatno složeniji od pojednostavnjenih Krestićevih ocjena i osuda. On u toj povijesnoj materiji nije shvatio njenu bit: priznaje li Narodna stranka Srbima u Hrvatskoj status »diplomatičkog« naroda ili ne, te je li Narodna stranka uopće mogla izreći to priznanje. Drugo pitanje koje taj historičar nije razumio, ili ne želi razumjeti, jest razlika između pojmova »diplomatički« i »genetički«, te razlika između pojma »državljanstvo« i narod. Slijedeći Krestićevu misao neupućeni čitalac mogao bi pomisliti da Hrvatski sabor (1848, 1861, 1866) nije priznavao nacionalnu individualnost i ravnopravnost srpskog naroda u Hrvatskoj. Zapravo on se ovdje još jednom neodgovorno poigrava s veoma ozbiljnim političkim pitanjima. On je pokušaj unošenja srpske političke misli, tj. državnosti na područje Hrvatske, poistovjetio s pi-

³⁸ *Mirjana Gross*, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 219.

³⁹ *Istorija srpskog naroda V—2*, Beograd 1981, 144.

tanjem srpske nacionalne svijesti i s priznanjem nacionalne individualnosti srpskog naroda. Sve su to goleme razlike. Na njih moramo upozoriti jer su konceptijski također značajne za razumijevanje Krstićevog neodgovornog napada. Nema sumnje da je pojam političkog naroda, koji proizlazi iz koncepcije hrvatskog državnog prava, kroz nekoliko decenija unosi nesklad a ponekad i veće napetosti između Hrvata i Srba. Točno je također i to da su hrvatske političke stranke zastupale načelo da u Hrvatskoj postoji samo jedan »diplomatički« ili »politički« hrvatski narod, ali je točno i to da se ovo načelo u političkoj praksi uvijek izricalo protiv pristaša velikomađarske državne misli i da Narodna stranka nije nikada to načelo izrekla protiv Srba. Suvremenici su dobro razumjeli svrhu toga načela. Predstavnici srpskog naroda u Hrvatskom saboru 1861. javno i putem posebne izjave M. Polita prihvaćaju načelo da u Hrvatskoj živi samo jedan hrvatski politički narod. Polit u ime srpskog naroda izjavljuje »da je narod Trojedne kraljevine u političkom smislu hrvatski narod (istaknuto u orig.), kojemu i on pripada kao sin i član srpske narodnosti, i. . . .«⁴⁰ Ipak, duboko ukorijenjena ideja političkog naroda koja je izvirala iz koncepcije državnog prava nije se lako mirila s priznanjem o postojanju srpskog naroda u Hrvatskoj. U redovima hrvatskih narodnjaka još uvijek prevladava uvjerenje da je riječ o jednom narodu s dva imena. Ovo zamršeno pitanje (politički narod) bit će nešto kasnije s pravom označeno kao »gordijski čvor« u hrvatsko-srpskim odnosima.

Srpsko pitanje ponovo je pokrenuto u Hrvatskom saboru 1866. Čini to J. Subotić prijedlogom da se u adresi Sabora vladaru odrednica »naš narod« promijeni u »hrvatsko-srpski narod«. Prijedlog je potakao oštru polemiku koja otkriva motivaciju J. Subotića i drugih srpskih zastupnika, osobito S. Miletića, i M. Polita, te duboka strahovanja hrvatskih narodnjaka (Perkovic, Jakić, J. Vranjani, Mrazović, Kušlan), koji su prijedlog J. Subotića i drugih srpskih zastupnika ocijenili kao »provokaciju« i »agresivnu politiku«. U diskusiji koja je prvi put bacila više svjetla na nacionalne ideologije iskristalizirala su se ova stajališta. Narodnjaci su istakli da je Adresa državni spis najviše političke razine i da u njega ne treba unositi »pitanja genetičke naravi«. U Adresi je — prema riječima A. Jakića — za volju sloge sa Srbima izbjegnuto spominjanje političkog naroda ove zemlje, tj. hrvatskog. Pa kad smo mi Hrvati zadovoljni da se hrvatsko ime ne spominje u Adresi ne znam, pita se Jakić, zašto to nisu i braća Srbi. Prema ocjeni J. Vranjanija prijedlog J. Subotića samo »prividno« postavlja pitanje ravnopravnosti hrvatskog i srpskog imena. Ocjenjuje ga kao »agresiju« na hrvatsku državnost i bratski podsjeća Srbe na jedan drugi realitet, tj. da oni imaju svoju državnost u Kneževini Srbiji, pa dodaje ovo: vi ste Srbi u Kneževini, u bivšoj Vojvodini, Srbi ste na vašem Narodno-crkvenom kongresu; »dopustite dakle i nam, da barem na jednom mjestu, i to ovdje u Zagrebu, zadržimo i branimo naše hrvatsko ime, jer ako ga ne budemo branili u Zagrebu gdje drugdje da branimo hrvatsko ime, koje ima svoju kraljevinu, svoju krunu i ustav svoj«. Matija Mrazović podsjeća saborske za-

⁴⁰ Martin Polić, Parlamentarna povjest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije I, Zagreb 1899, 116.

stupnike da je Srbima 1861. priznata ravnopravnost, pa postavlja ovo pitanje: što se sada traži? Prema njegovoj ocjeni ravnopravnost nije narušena, jer u Adresi nije spomenuto ni jedno od narodnih imena.

Srpski zastupnici, među njima bio je i S. Miletić, zastupali su mišljenje o potpunoj individualnosti i srpskog i hrvatskog naroda. Svetozar Miletić i Mihajlo Polit otkrivaju nam u svojim prilogima saborskoj raspravi pravu političku motivaciju i konačni smisao prijedloga J. Subotića. Prema riječima S. Miletića u Monarhiji je gotovo jedan milijun Srba. Do sada, zaključuje on, »taj narod još neima mjesta i staništa, kojega bi svojim nazvati mogao«. Neuspjeh s podizanjem Vojvodine na razinu posebne političke i teritorijalno-upravne jedinice navodi srpske političke krugove u Ugarskoj i Hrvatskoj na pokušaj da pretvore Hrvatsku u ono mjesto s kojeg će Srbi ubuduće podizati svoj glas u obranu srpskog naroda. Iz tih pobuda izrasta, poslije ujedinjenja Krajine s Banskom Hrvatskom, poznata novosadska krilatica: »Trojedinica naša uzdanica«. Na Miletićevu tvrdnju da Srbi poslije neuspjeha s Vojvodinom nemaju teritorij koji bi mogli »svojim imenovati« odgovorio je odlučno M. Mrazović ovim riječima: »zar ste došli ovamo zemljište si osvajati, gdje ga već imate?« Nastavljajući u polemičkom tonu Mihajlo Polit dopunio je političke koncepcije S. Miletića. Izrekao je zahtjev koji upotpunjuje cjelinu srpske političke misli, poglavito srpskih krugova okupljenih oko novosadske *Zastave*. Polit je najprije nastojao dokazati da Srbi u Hrvatskoj još uvijek nisu ravnopravni s Hrvatima, tj. da »Hrvatstvo i Srpstvo nije još sasvim izjednačeno«. Predlagao je da Hrvati i Srbi uzmu zajedničko novo ime: »hrvatsko-srbski narod«. Ali njegov osnovni zahtjev bio je ovaj: priznati ubuduće srpsko ime, tj. srpski narod u Hrvatskoj, »kao diplomatsko«. ⁴¹

Potaknut neočekivanim zahtjevima srpskih zastupnika Dragojlo Kušlan ustaje u obranu hrvatske državne misli, koja bi »diplomatičkim« priznanjem srpskog imena izgubila svoje nacionalno obilježje. Odgovarajući Subotiću, Miletiću i Politu Kušlan je rekao ovo: »Ovu državu našu, koja se naprama vladaocu, naprama ostalom diplomatskom svijetu nazivlje izključivo hrvatskom, niti se drugačije nazvati može, *mi nikakvoj slozi za ljubav s nikim na svijetu dieliti nemožemo* (istaknuto u orig.). Zato neka toga braća Srbliji od nas i neištu, jer time ištu našu smrt.« Kušlan je izrazio uvjerenje da će Srbi uporno braneci svoj program (da se u diplomatskim odnosima umjesto naziva hrvatski upotrijebi hrvatsko-srpski), nakon nekoliko godina zahtijevati da se naziv hrvatski ispusti i da ostane samo srpski. Nastojeći da uvjeri srpske zastupnike kako Hrvati ne mogu ići dalje u diobi svojih državnih i historijskih prava sa Srbima, Kušlan je zaključio: »što smo mogli sa srpskom braćom podijeliti, to podjelismo. [...] mislim, da bi se imali zadovoljiti i netražiti od nas, što im dati nemožemo, ako nismo radi sami sebi grob iskopati.« ⁴² Poslije

⁴¹ Dakle M. Polit 1866. odustaje od svog ranijeg uvjerenja (izrekao 1861: narod Trojedne kraljevine je u političkom smislu hrvatski narod kojem i on pripada kao sin i član srpske narodnosti).

⁴² Svi citati iz rasprave o prijedlogu J. Subotića preuzeti su iz Saborskog dnevnika 1865—67, Zagreb 1867, 163, 67.

govora D. Kušlana Sabor je većinom glasova odbacio Subotićev prijedlog kao neumjestan.

Subotićev prijedlog s dopunama Miletića i Polita nije naišao na odobravanje ni vodećih beogradskih novina *Vidov dana* i *Svetovid*. Političke težnje zastupnika srpskog naroda u Hrvatskoj oštro je osudio *Svetovid*. Njegovo pisanje donosimo prema knjizi Martina Polića. *Svetovid* je 1866. pisao: Južna slavenska plemena neće doći do prave zajednice, ako ne budu jedan drugome poštovali ime kod kuće. Srbin mora ostati Srbin u državi svojoj a isto tako i Hrvat i Bugarin i Slovenac, a svi skupa sačinjavaju jugoslavensku zajednicu. Ako se jedan doseli drugomu u kuću nemože zahtjevati, da u kući promjene ime. To su naše misli o pravu plemenstva u narodnoj zajednici i nebojimo se, da nam ih tko god može opovrgnuti. Hrvat dakle mora ostati Hrvatom u državi, koja je starimi hrvatskim kraljevi osnovana a do danas se je održala. On može priznati genetično, da u toj državi ima žitelja i drugog plemena ali *nikada diplomatski* (kurz. M. V.). U našoj Srbiji mi priznajemo genetično, da ima i Bugara i Vlaha ali diplomatski mi kažemo narod srbski a ne bugaro-vlaški narod. Zašto se nekoji bacaju kamenjem na Hrvate i podmeću im dušmanluk na Srbstvo za to, što oni hoće da budu Hrvati kod svoje kuće? Zašto u Hrvatskoj zahtjevaju ono, što u Srbiji nebi nikada dopustili?«⁴³

Pitanje ravnopravnosti srpskog i hrvatskog naroda ponovo je pokrenuo M. Polit 9. ožujka 1866. u vezi s posebnom predstavkom srijemske županije. Sabor je svečanom izjavom 11. svibnja 1867. ustvrdio »da Trojedna Kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao sa narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan«.⁴⁴ Budući da je svečana izjava Hrvatskog sabora donesena u vrijeme živih rasprava o nacrtu Zakona o ravnopravnosti historijski oblikovanih naroda u ugarskom dijelu Monarhije (nacrt izrađen 11. veljače 1867), moglo bi se pretpostaviti da između izjave Sabora i rasprave u Ugarskoj postoji neka veza. Pripadnici ravnopravnih naroda u Ugarskoj bili bi prema tom nacrtu Mađari, Rumunji, Srbi, Slovaci, Rusini i Nijemci.⁴⁵

Peto, poteškoće s ovim napadom ne proizlaze samo iz njegove ideološko-političke funkcije, koja je na više mjesta sasvim jasno izrečena. Te su poteškoće također velike i u Krestićevu pristupu pojedinim pitanjima jer uporno nastoji dokazati da je Narodna stranka »odbacila« Srbe kao svoje političke saveznike. Upozorit ćemo stoga na neke od tih poteškoća, mada one kao i gotovo cijeli Krestićev tekst nemaju s problematikom moje knjige (razvojačenje i sjedinjenje) naročite veze.

Za njega je Narodna stranka od 1872, kada je u svoje redove morala primiti umjerene unioniste, i od revizije nagodbe 1873. jedna te ista

⁴³ M. Polić, nav. dj., 171.

⁴⁴ Dnevnik Sabora 1865—67, Zagreb 1867, 708.

⁴⁵ Narodna stranka je u skladu sa svojom jugoslavenskom politikom odlučno utjecala na Sabor da u siječnju 1867. donese odluku da se jezik umjesto naziva »jugoslavenski jezik trojedine kraljevine«, koji je prihvatio Hrvatski sabor 1861, naziva ubuduće »hrvatski ili srpski«. Odluka Sabora bila je dobro prihvaćena u hrvatskim krugovima, mada su neki posumnjali da će vojvodanski Srbi ili Srbi u Kneževini Srbiji postupati na isti način.

politička stranka. On ne vidi, odnosno on ne želi vidjeti, veliku strukturalnu promjenu te stranke od trenutka ulaska konzervativnih unionista u njen Klub. On neće reći da je takvu, tj. fuzioniranu, Narodnu stranku »za vazda« napustio J. J. Strossmayer. Njemu je potrebno prešutjeti metamorfozu Stranke hrvatskih narodnjaka 1872/73. kako bi mogao zaključiti da je revizijom nagodbe »Narodna stranka« navodno odbacila »svoje dojučerašnje srpske političke saveznike« i »nije htjela da im prizna nacionalnu individualnost«. U Krestičevoj meditaciji o krizi nacionalnih i političkih odnosa u Hrvatskoj 60-ih i 70-ih god. stranka to čini zbog toga jer ima »za cilj pohrvaćivanje Srba«. Prema njegovoj »istorijskoj istini« Hrvatski sabor donosi u svrhu »pohrvaćivanja« svoj prvi Zakon o pučkim i učiteljskim školama 1874. Pohrvaćivanje se prema Krestičevu »otkriću« vrši ukidanjem »srpske veroispovedne škole« u Hrvatskoj. Tako izgleda njegova historijska istina. Zato taj historičar ne može prihvatiti moju tvrdnju da su zakon o pučkom školstvu 1874. i druge reforme donesene u vrijeme banovanja I. Mažuranića težile modernizaciji Hrvatske. No Krestić ima svoju istinu: nije modernizacija nego asimilacija.

Točno je da novi školski zakon nailazi na veliko protivljenje, ali ne Srba kao naroda, što nam želi sugerirati moj revident. Protiv oslobođenja školstva od crkvenog i vjerskog vlasništva i nadzora ustaje, najprije, veoma žestoko crkvena hijerarhija katoličke crkve dižući glas protiv liberalizma i »bezvjerske« škole. Mažuranićeva modernizacija Hrvatske i liberalne reforme nailaze na otpor. Svoje ocjene o reformi školstva Krestić nije utemeljio na analizi saborske rasprave, koja je trajala od 31. kolovoza do 10. rujna. Da je to učinio mogao je zapaziti s koliko gorčine i konzervativnog duha govori o reformi, npr., kanonik S. Vučetić, koji se za riječ javio odmah na početku rasprave. Zakon o pučkoj i učiteljskoj školi za njega je »tuđe bilje« od čijeg se ploda »još nitko osvjedočio nije«. Govoreći u ime katoličke crkve, Vučetić javno optužuje Mažuranićevu vladu da samo katoličkoj crkvi oduzima njena tradicionalna prava u pučkom odgoju. Tako shvaćajući Zakon o pučkoj školi zaključio je ovo: »u škole pravoslavne braće nesmiete dirati, a naše nam otimate«. ⁴⁶ Prema tome školski zakon nailazi na žestok otpor, ali najprije dijela Hrvata okupljenih oko crkvenih krugova. Srpski zastupnici uključuju se tek 3. IX (A. Rogulić) i na kraju rasprave (7. IX) s prijedlogom P. Grčića. Namjera Grčića bila je osloboditi srpski narod u Hrvatskoj od zakonskih obveza novoga školskog zakona. Poput S. Vučetića Grčić je na drugoj strani, u ime hijerarhije pravoslavne crkve ustvrdio da reforma školstva pogađa crkveno-školsku autonomiju Srba. S klerom pravoslavne crkve i tankim slojem građanstva smatrao je da za osnovne škole u srpskim selima vrijedi i dalje Uredba za srpsko-narodne škole koju je donio Srpski narodno-crkveni kongres u Sr. Karlovcima 1864/65. Prijedlog P. Grčića (izglasani zakon ne vrijedi za Srbe), koji je podržala većina srpskih zastupnika, bio je odbačen kao ekstremman. Zahtjev je i u novosadskoj *Zastavi* bio ocijenjen kao neprihvatljiv. U citavoj toj raspravi, koja nesumnji-

⁴⁶ Usp. Saborski dnevnik II, 1872—75, Zagreb 1875, 1168 i 1169.

vo ima snažnu nacionalnu dimenziju, bitno je, za njezin kasniji tok, da pravoslavni kler školsko pitanje povezuje s nacionalnim, a svom otporu reformi stare škole daje srpsko nacionalno obilježje. Na svojevrсни dualizam Mažuranićevog uspjeha upozorio je već poodavno M. Marjanović. Pišući o Mažuranićevoj eri u društvenom i političkom razvoju Hrvatske rekao je ovo: »Mažuranić je uklonio utjecaj sveštenstva na škole i proveo velike školske reforme. Ovo je dalo maha jakom prosvjetnom i pedagoškom pokretu, ali je u isti mah — zaključuje Marjanović — pobunilo i pravoslavno sveštenstvo i dalo povoda osnivanju zasebne 'srpske stranke'.«⁴⁷

Šesto i sedmo, školska ravnopravnost srpskog naroda s hrvatskim zajamčena je u zaključnim odredbama. U čl. 193 ona je ovako formulirana: »Gdje se u ovom zakonu spominje hrvatski jezik, kao jezik nastavnici, razumjeva se pod tim jezikom u srbskih školskih općinama istovjetni jezik srbski.«⁴⁸ Zatim je ravnopravnost srpskog naroda s hrvatskim riješena i u pogledu pisma. Predstavnik vlade J. Jurković izjavljuje pred Saborom da je pitanje učenja ćirilice već provedeno »naredbama koje ustanovljuju školski i naučni red.«⁴⁹ Ipak srpski krugovi, poglavito oni vezani uz samu crkvu, nisu uspjeli odvojiti školsko pitanje od crkvenog. Njihov konzervativni duh koji je ukorijenjen u samoj profesionalnoj grupi i tradicija crkveno-školske autonomije postavila je u prvi plan nacionalne borbe: crkveno-školsku autonomiju na čelu s Crkveno-narodnim saborom i patrijarhom u Sr. Karlovcima. Tako postavljeni ciljevi političke borbe Srba u Hrvatskoj i pravaška negacija srpskog imena i naroda izdvojiti će srpsko stanovništvo iz cjeline borbe za što veću samostalnost zajedničke domovine. Taj rascjep Hrvata i Srba u dva politička i antagonistička bloka utječe odlučnije na razvoj političkih i nacionalnih odnosa u Hrvatskoj do Hrvatsko-srpske koalicije 1905. godine.

Poslije Zakona o pučkoj školi 1874. Hrvatska ostaje dugo vremena pocijepana u pitanju: komunalna (državna) ili konfesionalna (srpsko-pravoslavna) škola. Mom kritičaru nimalo nije drago kada se u svojim istraživanjima pozivam na listove hrvatskog građanstva, posebno *Pozora*. No kako želim upozoriti na polemiku hrvatskih i srpskih krugova, neka mi iznimno dopusti da bar jednom spomenem pisanje toga po Krestiću tendencioznog lista. Inače se, njemu za volju, više služim *Srbobranom*. U nastalom rascjepu u pitanju kakvu školu želimo *Narodne Novine* i *Pozor* tvrdile su da je za Srbe dosta učinjeno, da su odredbe zakona jednako povoljne za katolike koliko i za pravoslavne. Prema ocjeni *Narodnih Novina* Srbi će biti zadovoljni ako se na škole u mjestima gdje živi srpska većina postave učitelji pravoslavne vjere i ako im se naredi da moraju ne samo pjevati u crkvi već i djecu »pojanju« poučavati »i katihizirati umjesto sveštenika«. Tim novinama uzvraćao je *Srbobran* od 1884. god. pa dalje »pravom mjerom«. Tako, npr., 1. ožujka 1885, u članku: »Hoćemo srpsko-narodne škole«, *Sr-*

⁴⁷ M. Marjanović, nav. dj., 135.

⁴⁸ Saborski dnevnik II 1872—75, Zagreb 1875, 1317.

⁴⁹ Isto, 1274.

bobran oblikuje svoje glavne zamjerke komunalnoj školi. Prvo, čitanke pučke škole namijenjene su svim konfesijama a pisane su u »isključivo hrvatsko-katoličkom duhu«. U njima nema spomena o srpskoj historiji. Zato *Srbobran* svoju prvu primjedbu završava ovako: zahtijevamo da naša srpska djeca uče srpsku historiju. Drugo, nije dovoljno ako srpska djeca nauče samo običnu ćirilicu. Postoje dvije vrste ćirilice, obična i crkvena ćirilica. Kako djeca ne znaju crkvenu ćirilicu, svećenici obično prepisuju Evanđelje s crkvene ćirilice na običnu, ili u latinicu kako bi srpska djeca mogla sudjelovati u crkvenoj liturgiji. Treće, crkvena ćirilica istisnuta je iz svih sadašnjih škola pa čak i iz sadašnjih bukvara. Zbog svega toga — zaključuje *Srbobran* — sadašnje komunalne škole ne mogu zadovoljiti potrebe pravoslavne crkve i Srbi zahtijevaju svoju »vjersku srpsku — narodnu školu«. ⁵⁰ Zaključak Krestićev da su Srbi zbog tzv. Mažuranićevog zakona izgubili mnoge vjeroispovijedne škole treba primiti s velikom rezervom. Pišući deset godina poslije donesenog zakona o obaveznoj pučkoj školi, *Srbobran* bilježi sociološki veoma zanimljivu pojavu kada je riječ o pučkom školstvu. Govoreći o socijalnim napetostima u tzv. Gornjoj Krajini (područje četiriju pukovnija nekadašnje Hrvatske krajine: lička, otočanska, ogulinska i slunjska) zapisuje: »narod bježi od škole ko vrag od krsta«. ⁵¹ Izdržavanje pučke škole padalo je na teret općinskog budžeta, odnosno poreza. U pasivnim krajevima, pogotovo bivše Vojne krajine, bili su to izdaci koji opasno pritiskuju ionako zaduženog srpskog i hrvatskog seljaka. Jovan Živković progovori prvi put o školskom zakonu (Sabor 10. I 1885), rekao je, kao prvi čovjek Mažuranićeve vlade i osoba koja je bila najtemeljitiije upućena u njegovu genezu, da je od srca želio komunalne škole jer je namjera vlade bila da srpski narod u jednoj općini ne plaća dvostruki porez radi izdržavanja dvostrukih škola: komunalnih i konfesionalnih. I sam Živković nije krio svoje nezadovoljstvo s položajem Srba u školskom sistemu ali nije nikoga optuživao za pohrvaćivanje u komunalnoj školi.

Hrvatsko-srpski sukob zbog crkveno-školske autonomije Srba nije mogao napuniti škole većim brojem đaka. U pučkim školama Hrv.-slav. krajine bilo je 1871/72. samo 18.435 dječaka i 10.114 djevojčica dok je broj za školu sposobne djece (6—14 god.) bio 90.862. Od ukupnog broja krajiškog stanovništva 1870. bilo je nepismenih 647.506 ili 84,59%. Dodajmo na kraju da društvo u Krajini s tako velikim brojem nepismenih, s nerazvijenom građanskom klasom i malim brojem inteligencije (oko 1300), nije bilo spremno za brže oblikovanje nacionalne svijesti i razvoj građansko-kapitalističkih institucija.

Posao historičara svakako je težak i odgovoran. On se mora baviti društvom i njegovom slojevitošću. Od naroda ne možemo napraviti metafiziku. Prava znanstvena kritika može puno pomoći povijesnoj nauci koja se nastoji »osloboditi« svog tradicionalizma. Polemika Krestićevog tipa neće nam puno pomoći. U svom »intelektualnom« vatrometu on postavlja i ovo profesorsko pitanje: znam li ja razlikovati bunu od ustan-

⁵⁰ *Srbobran*, 1885, br. 21, 1. ožujka.

⁵¹ *Srbobran*, 1884, br. 23, 25. studeni.

ka? Njemu to očito nije jasno pa bih ga zato savjetovao da pogleda kako se to radi u *Istoriji srpskog naroda* V-2, str. 256,7 ili u monografiji M. Ekmečića o bosansko-hercegovačkom ustanku ili u *Povijesti hrvatskog naroda 1860—1914*, 51,2 ili u *Historijskom zborniku 1972—73*, 289, 90. Na kraju neka pogleda u jedan od svojih radova! U njegovom strahovanju za moje znanje o razlici parlament—sabor, kada je konkretno riječ o Ugarskoj, savjetujem mu da uzme u ruku najprije bilo koji rječnik, može i sveznadar. Ako ni to nije dosta mogao bi ponovo pogledati *Istoriju srpskog naroda*, isti svezak, str. 159, 161. Sve mu to ne bi trebalo da je mogao zapamtiti kako on rješava isti problem kada treba izbjeći čestu upotrebu jedne riječi. Zato mora pogledati i svoj prilog u spomenutoj *Istoriji*, str. 126! Govoreći o literaturi koju navodno nisam upotrijebio, Krestić polazi od mišljenja da čitalac ništa ne zna. Zato ga obasipa naslovima od kojih se sa *samo dva* nisam koristio! Jedan od tih je *Zbornik radova o Česima i Jugoslavenima u prošlosti*. U tom »rudniku«, kako on reče, ne nadoh ništa za svoj istraživački zadatak. Druga je knjiga rad Ljiljane Aleksić-Pejaković u kojem se nalazi mnoštvo dragocjenih podataka o nastojanjima talijanskog oslobodilačkog pokreta da se obavijesti o stanju u Vojnoj krajini. Na žalost, taj je rad izašao u vrijeme (1979) kada sam svoju disertaciju iz 1975. priredio i predao za tisak. O poznavanju i korištenju ostale literature već je bilo govora na drugom mjestu, usp. str. 154. Želim biti koncilijantan i rado prihvaćam faktografske pogreške na koje me Krestić upozorio, tj. da bivši Garibaldinac Giuseppe nije Budischini nego Bideschini; da Skrejšovski nije Ivan nego Jan (!); da je pravo prezime Vaclava Nadome zapravo Nedoma; te da nije riječ o Franji Milekeru nego o Feliksu. Ipak sam najviše žalim što u mojoj knjizi ima, zaista, prilično tipografskih pogrešaka, i tu se čak i moj revident slaže da to nije moja krivnja. Preostaje mi samo nada da ćemo s drugim izdanjem koje priređujem imati više sreće.

Na rubu ove po mnogo čemu neobične polemike samo riječ dvije o posljednjoj Krestićevoj optužbi. Predavši svoj rukopis u srpnju ove godine za objavljivanje, piše da o mojoj knjizi još nije izašla ni jedna recenzija, pa zato žuri da je što prije »žigoše«. Dakako, ni ta njegova »istina« nije točna. Neću govoriti o njegovoj namjeri, nju i ovaj put s prezirom odbacujem. Umjesto bilo kakvog odgovora donosim završne ocjene dosadašnjih recenzija moje knjige koje su prije predaje Krestićeva teksta objavljene u znanstvenim i stručnim povijesnim časopisima u Jugoslaviji pa ih je moj uvaženi kritičar mogao pročitati.

1. »Razmatrajući pitanje ujedinjenja Krajine s Civilnom Hrvatskom, autor polazi od interesa i politike Beča, Pešte i Zagreba prema krajiškom teritoriju. Uporedo, iako u manjoj mjeri, prati se i unutrašnji razvitak Krajine u periodu 1849—1881. i prikazuje njena zaostalost na društveno-ekonomskom i kulturnom polju. Neka pitanja, vezana za posljednji period života ove stoljetne vojne ustanove na tlu Hrvatske, tek su dotaknuta, no, rad u cjelini predstavlja značajan doprinos izučavanju istorije Vojne krajine. U isto vrijeme, mnoštvom pitanja koja otvara, rad je poticajan za dalja istraživanja.«⁵²

⁵² *Istorijski časopis XXVIII*, Beograd 1982, 113, Nenad Urić.

2. »Monografija dra Mirka Valentića o Vojnoj krajini u XIX stoljeću popunjava jednu od najvećih praznina naše historiografije. Ona daje mnogo novih dragocjenih podataka o političkim i društvenim prilikama na tom području. Njegova je monografija zreli znanstveni rad, koji, širinom problema i načinom njihova rješavanja, nadmašuje sve dosadašnje knjige o Vojnoj krajini, odreda nastale izvan naše zemlje i napisane na njemačkom i engleskom jeziku. Njegovi se rezultati temelje na opsežnoj dokumentaciji iz bečkih arhiva, iz tiska i spisa Hrvatskog sabora.«⁵³

3. »Knjiga 'Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881', zahvaljujući autorovoj marljivosti i upornosti, jedan je od najdragocjenijih priloga u hrvatskoj historiografiji; dobro će poslužiti kao priručnik ili štivo i kao izvornik svakome tko bude više istraživao pojedine teme navedene problematike.«⁵⁴

4. »Monografijom *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881*, Valentić je doprinio razjašnjenju mnogih pitanja iz hrvatske istorije XIX vijeka. Monografija je inače rađena na osnovu istorijskih izvora prvog reda koji se čuvaju u Beču i Zagrebu, a koje je autor korektno i znalčki koristio. Pitanja koja su pritiskala Vojnu krajinu vezana su za događaje koji su imali širi značaj, pa je ova monografija vrijedan prilog proučavanju istorije ne samo hrvatskog naroda.«⁵⁵

Knjiga je 1982. i 1983. godine dobro ocijenjena u povijesnim časopisima izvan Jugoslavije. Od vanjskih ocjena može se posebno istaći ona u »American historical review«⁵⁶ te u »Südost-Forschungen« 41, 1982, 461—463 (Kessler).

Na kraju želim konstatirati da Krestićev osvrt na moju knjigu i zbog nepoznavanja problema i zbog površnog čitanja ne bi zasluživao opširniji odgovor. Međutim, budući da je tu ipak riječ o čitanju s predumisljajem, morao sam sastaviti opširniji odgovor u kojem je nizu pitanja trebalo posvetiti dužnu pažnju. Dakako, manje zbog Krestića a više radi čitaoca koji bi se mogao naći u nepotrebnim nedoumicama.

⁵³ *Nastava povijesti*, 3—4, Zagreb 1982, 213, Tomislav Radonić.

⁵⁴ *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 15, Zagreb 1982, 282, Anđelko Mijatović.

⁵⁵ *Istorijski zbornik* 3, Banja Luka 1982, 218, Galib Šljivo.

⁵⁶ *American historical review*, Apr. 1983, 433, James B. Bukowski.